

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

III. évfolyam

1996. 3. szám

E számunk szerzői

Bácskai Vera (ELTE BTK, egyetemi tanár)
Erdélyi Gabriella (ELTE BTK, történelem–angol szakos, végzett)
Miskei Antal (KLTE BTK, PhD hallgató)
Polyák Andrea (ELTE BTK, PhD hallgató)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
KLTE = Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
BTK = Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogaták:

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Soros Alapítvány
Budapest Főváros Levéltára
Magyar Levéltárosok Egyesülete

*

A címlapon:

Thurzó Elek (A lőcsei plébániatemplomban
lévő síremlékéről készített rajz)
In: Acsády Ignác: Magyarország három részre osztásának története.
1526–1608. Bp., 1897. 216. p.
(A Magyar Nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. V. köt.)

*

Felelős kiadó: FONS Alapítvány
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

III. évfolyam

1996. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összesített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámoló.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Fons Alapítvány, 1026 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 25. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: PÁLFFY GÉZA, titkára: PETRIK IVÁN.

Szerkesztőség: REISZ T. CSABA főszerkesztő, KENYERES ISTVÁN (felelős) szerkesztő, NÉMETH ISTVÁN szerkesztő. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék. *Postacím:* Fons Szerkesztőség, 1052 Budapest, Piarista köz 1. Tel.: 267-0966/5127. *Szerkesztőségi fogadóórák:* minden hónap első csütörtök, 10⁰⁰–12⁰⁰.

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen kérjük benyújtani. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kéziratok Word for Windows (WfW) 2.0 vagy 6.0 verzióban készülnek, de más konvertálható szövegszerkesztő is használható (MS-DOS Word, WordPerfect, WordStar). A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 30 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Hírdetések: Érdeklődni a Fons szerkesztőség címén lehet; kizárólag szakterületi hirdetések számára.

MISKEI ANTAL

A BUDAI SZANDZSÁK HÁSZVÁROSAINAK TÁRSADALMI ÉS NÉPESEDÉSI VISZONYAI A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A jelen dolgozat a budai szandzsák hászvárosainak népesedési és társadalmi viszonyait vizsgálja. A korszak forrásadottságai már önmagukban véve is indokoltá tennék a kérdéssel való részletesebb foglalkozást, nem is szólva arról, hogy ennek a témakörnek napjaink történetírása is kiemelt jelentőséget tulajdonít. A közelmúltban megjelent tanulmányok egyre erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy egy adott terület gazdasági, katonai és kulturális képességét a térség népességszáma nagymértékben befolyásolja.¹ A népesség nagyságrendje viszont önmagában véve még nem jogosít fel messzemenő következtetések levonására,² a történeti demográfia legújabb eredményei mellett az írott és tárgyi emlékeket is figyelembe kell venni.³ A továbbiakban tehát arra keresem a választ, hogy az előbb említett forrástípusok segítségével milyen összefüggések deríthetők ki a XVI. század demográfiai viszonyait illetően, beépítve persze a történelem rokon- és segédtudományainak megfigyeléseit is.

1. A török források felhasználhatósága

A hódoltsági országrész legfontosabb forrásai közé tartoznak a magyar és török adóösszeírások. Mint nevük mutatja, ezek elsősorban adózás céljából készültek, így a lakosság számának megállapítására csak kellő körültekintéssel használhatók fel.⁴ Másrészt viszont az sem hallgatható el, hogy a török állami adójegyzékek (defterek) sok esetben részletesebb módon tüntették fel egy-egy település adóköteles háztartásfőit és azok hozzátartozóit, mint a magyar portális összeírások, ezért — Szakály Ferenc szavaival élve — „a török források alkalmasabbak történeti statisztikai vizsgálatok elvégzésére”.⁵ Ezekhez az általános elvi megállapításokhoz

1 Rácz, 1995. 85. p.

2 Ruzsás–Szűcs, 1966. 16. p.

3 Danyi, 1962. 9., 18. p.

4 Káldy-Nagy, 1970/a. 89–102. p.

5 Szakály, 1969. 27. p.

hozzátehető, hogy amíg a hódoltsági területen csak az 1560-as évek derekától szilárdult meg a magyar adóztatás,⁶ addig a budai szandzsák területéről 1562-ig három részletes török adójegyzéket publikált Káldy-Nagy Gyula.⁷ A budai szandzsák 1546., 1559. és 1562. évi összeírásainak elemzése előtt érdemes pár szót ejteni magukról a defterekről is.

A török adójegyzékek a XIX. század második felétől kezdve egyre fontosabb szerepet töltenek be a történeti kutatásokban. Bár Szilády Áron még főként nyelvészeti szempontból értékelte a deftereket,⁸ de Velics Antal és Kammerer Ernő forráskiadványát már a történettudomány képviselői is haszonnal forgatták és forgatják ma is.⁹ Az igazi áttörést Fekete Lajos munkássága jelentette, aki a magyarországi oszmanisztikát nemzetközi rangra emelte. Az ő nyomán haladó hazai oszmanisták (Káldy-Nagy Gyula, Hegyi Klára, Vass Előd, Dávid Géza, Ágoston Gábor stb.) és jeles történétírók (Szakály Ferenc, Rácz István, Zimányi Vera, Fenyvesi László) napjainkra már olyan szakmai színvonalat teremtettek, amely minden további kutatás kiindulópontját képezi. Nekik köszönhető, hogy a török adóösszeírások két alapvető fajtája, a tahrir-defterek és a dzsizje-defterek aránylag jól ismertek.¹⁰

Káldy-Nagy Gyula már az 1950-es évek végén kimutatta, hogy a népesség számszerű meghatározásához a tahrir-defterek lényegesen megbízhatóbbak, mint a dzsizje-defterek. Megállapította továbbá azt is, hogy a törökök az adók kivetésekor a helyi szokásokhoz alkalmazkodtak, és általában nem is változtattak a már meglévő gyakorlaton. Gondos munkájuk végül azt eredményezte, hogy a defterekbe a ténylegesen élő családok mintegy 80%-a bekerült.¹¹

A tahrir-defterek még az adószedés megkezdése előtt készültek, mégpedig azért, hogy a török hatóságok az illető szandzsák gazdasági képességét felmérhessék és az adókat behajthassák.¹² Az állami adót (dzsizje, haradzs) azok a személyek fizették, akiknek évi jövedelme meghaladta a 300 akcsét, ami magyar pénzben 6 arany-

6 Szakály, 1981. 99–139. p.

7 Káldy-Nagy, 1971. 374. p.; Káldy-Nagy, 1977. 296. p.; Káldy-Nagy, 1985. 746. p.

8 Szilády, 1872. 8. p.

9 Velics–Kammerer, 1886–1890.

10 Mészáros–Hausfater, 1974. 109. p.; Rácz, 1995. 8. p.

11 Káldy-Nagy, 1959. 109., 113. p.; Káldy-Nagy, 1970/a. 91., 99. p.; A magyar és török adóösszeírások szakkifejezéseinek, valamint demográfiai tanulságainak áttekintő összegzése: Mészáros–Hausfater, 1974. 119–120. p.; Újabb: Fügedi, 1992. 32–41. p.

12 Káldy-Nagy, 1970/a. 9–24. p. Mészáros–Hausfater, 1974. 109–110. p.

forintot jelentett.¹³ Ők évi két részletben 50 akcsét róttak le fejeváltság címén a szultáni kincstárnak, és számukat a török adminisztrátorok minden összeíráskor feltüntették. Ebből tudjuk, hogy az ilyen adóköteles személyeket dzsizje-fizető adózóknak (hane-i cizye), az adókivetés egységét pedig háne-nak nevezték. Igaz, hogy a háne eredeti jelentése „ház”, majd később „család”, „háztartás”, de ezt a szót helyesebb termeléssel kapcsolatos háztartásszerű adóegységként értelmezni.¹⁴

A fent elmondottakból következik, hogy a népesség további elemzéséhez a budai szandzsák mindhárom tahrir-defterét vallatóra kell fogni. Módszertani szempontból követem Káldy-Nagy Gyula és Fenyvesi László eljárását, azzal a különbséggel, hogy az 1559. évi forrást is feldolgoztam, ám a lakosság fluktuációjának vizsgálatát csak az 1546–1559 közötti évekre tartottam célravezetőnek.

2. A defterek népességstatisztikai értéke

Az első három táblázatban az összeírtak száma a defterekben szereplő valamennyi nő vagy nőtlen családfőt, fiút (veledes), testvért (biraderes), szolgát, pástort (csoban), apát, vőt (damades) jelenti. A tizedfizetők termény- és állattizeddel adóztak, és közéjük számítottam azokat, akik vezetéknévvel, vezeték- és keresztnévvel, továbbá ún. „névhelyettesítővel” (diák, bíró, pap, martalóc, özvegyasszony, kovács stb.) szerepelnek. Ők többnyire nők polgárok voltak. A keresztnévvel előforduló nők vagy nőtlen családtagokat és a kívülálló idegeneket (szolgák, pástörök stb.) a nem adózók közé soroltam, míg a dzsizje- és kapuadót fizetők száma az adójegyzék végén összegezve található.¹⁵

Az első táblázat mutatói szerint a török adóösszeírók a 14 hászvárosban összesen 3431 főt jegyeztek fel, és ebből 2308 személyt (67,26%) adófizetésre köteleztek. A fennmaradó 1123 egyént — az összlakosság 32,74%-át, illetve az adófizetők 48,65%-át — pedig a nem adózók közé sorolták. Nyilvánvaló, hogy ez az összeírás még nem tükrözi a török uralom első évtizedeinek tényleges helyzetét, következésképpen az 1559. és az 1562. évi deftereket is át kell vizsgálni.

13 Salamon, 1886. 197. p.; Káldy-Nagy, 1970/a. 23. p.

14 Vass, 1971. 227. p.; Mészáros-Hausfatter, 1974. 111. p.; Mészáros István viszont — helytelenül — a kaput tekintette az alapvető adóegységnek: Mészáros, 1960. 508. p.

15 A módszerhez: Káldy-Nagy, 1966. 117–118. p.; Mészáros-Hausfatter, 1974. 213–214. p.; Itt jegyzem meg, hogy a táblázat valamennyi adata saját számításaimon nyugszik, kivéve a dzsizje-fizetők számát, amelyet a török írnokok az összeírás végén tüntettek fel. A táblázatban lerövidítve használtam Dunaföldvár (Földvár) és Tápíószecső (Szecső) mai nevét.

A statisztikai adatok alapján úgy tűnik, hogy 1559-ben a nem adózóknak (1434 fő) az adókötelesekhez (2366 fő) viszonyított aránya 60,60%-ra, 1562-ben pedig 59,13%-ra rúgott. A növekedés ütemét látva lehetséges, hogy a forrásokban nemcsak a falusi lakosság egyre nagyobb ütemű beáramlása fejeződik ki számszerűen, hanem a török adminisztráció hatékonysága is. A 2. és 3. defterbe ugyanis több személyt vettek fel, mint 1546-ban, de az adófizetők aránya szinte semmit sem változott: 1559-ben a 3800 összeírt egyénből 2366 fő, vagyis 62,26% számított adókötelesnek, míg 1562-ben a 4179 főből 2626 személy (62,83%).

1. táblázat. A hászvárosok adózással kapcsolatos adatai 1546-ban

Város	Összeírtak száma	Kapu-	Dzsizje-	Tized-	Nem adózók száma	Dzsizjét nem fizető adózók száma
		fizetők száma				
Buda	523	–	216	381	142	165
Buják	54	12	20	33	21	13
Cegléd	302	117	120	185	117	65
Földvár	191	55	50	127	64	77
Kecskemét	477	200	200	278	199	78
Nagykőrös	211	95	110	100	111	–
Nagymaros	122	60	60	91	31	31
Óbuda	104	25	40	59	45	19
Pest	177	–	60	126	51	66
Ráckeve	664	300	300	527	137	227
Szecső	68	30	30	43	25	13
Vác	316	150	150	207	109	57
Vál	193	90	50	126	67	76
Visegrád	29	2	5	25	4	20
Összes	3431	1136	1411	2308	1123	907

Hasonló érdekességek tapasztalhatók a tized- és a dzsizje-fizetők adatainak összevetésekor is. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy az 1570-1580-as évek előtt általában csak a 300 akcse évi jövedelemmel rendelkezőket kötelezték a dzsizje megfizetésére. Mármint az első három összeírást megfigyelve látható, hogy a tized-fizetőknek (adózóknak) 1546-ban 61,13%-át, 1559-ben 82,79%-át, 1562-ben pe-

dig 95,50%-át tekintették dzsizje-fizetőnek, vagyis a dzsizje-fizető háztartásfők és a tizedfizető családfők közti különbség kezdett kiegyenlítődni. Káldy-Nagy Gyula is a különböző évekből származó török defterek alapos vizsgálata után jutott arra a következtetésre, hogy „a török hódoltság első két-három évtizede alatt nem az adózók vagy anyagi javaik gyarapodtak meg, hanem az adóalany fogalmának meghatározása szélesedett ki.”¹⁶ Nem kizárt tehát, hogy ez a tendencia a budai szandzsák összeírásaiban már 1562-től érezte hatását.

2. táblázat. A hászvárosok adózással kapcsolatos adatai 1559-ben

Város	Összeírtak száma	Dzsizje-fizetők száma	Tizedfizetők száma	Nem adózók száma
Buda	427	234	280	147
Buják	82	25	30	52
Cegléd	258	150	152	106
Földvár	135	60	85	50
Kecskemét	485	250	358	127
Nagykőrös	141	132	68	73
Nagymaros	319	80	189	130
Óbuda	110	35	54	56
Pest	180	60	101	79
Ráckeve	825	700	588	237
Szecső	57	25	29	28
Vác	651	167	349	302
Vál	101	36	58	43
Visegrád	29	5	25	4
Összes	3800	1959	2366	1434

Ezt az állítást más adatokkal is alá lehet támasztani. Számításaim szerint ugyanis a budai szandzsák területén 1546-ban 5330, 1559-ben 6398, 1562-ben 10 268, 1577/78-ban pedig 10 888 dzsizje-adófizetőt regisztráltak.¹⁷ A felsorolt értékeket

16 Káldy-Nagy, 1970/a. 97. p.

17 Más adatokkal számolt, de hasonló eredményre jutott Fenyvesi (Mészáros) László is, aki szerint a hánék száma a következőképpen alakult: 1546-ban 5422, 1559-ben 5755, 1562-ben

látva nehéz elképzelni, hogy 1562-ben, azaz három évvel az 1559. évi összeírás után a lakosság anyagi ereje 160%-os javulást eredményezett volna. Valószínűbbnek tűnik, hogy ezentúl a 300 akcse évi jövedelemmel nem rendelkező személyek is fizették az állami adót. Ez a felismerés a népességtörténet oldaláról nézve pedig azt jelenti, hogy a bubai szandzsák területén a dzsizje-fizető háztartásfők és a tized-fizető családfők száma 1562-ben már megközelítőleg azonos lehetett.

Az első összeíráskor a tizedfizetők (2308 fő) közel 40%-a nem rendelkezett évi 300 akcse jövedelemmel, és így nekik nem kellett dzsizjét fizetniük. Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd, Tápiószecső, vagyis az alföldi mezővárosok, továbbá Vác, Nagymaros és Óbuda polgárainak viszont 65-70%-a képes volt erre, nem úgy mint a Duna jobb parti települései (Visegrád és Dunaföldvár), a főváros (Buda és Pest), valamint a Csepel-szigeti Ráckeve lakossága. Az utóbbi helységek ugyanis a török 1541–45. évi hadjáratainak útvonalába estek, ezért az 1546. évi defter adatai inkább a háborús pusztításokkal hozhatók összefüggésbe, semmint ezeknek a hászvárosoknak tényleges anyagi helyzetével.¹⁸

10 432, 1577–78-ban pedig 10 888 dzsizje-fizető volt a szandzsák területén: *Mészáros-Hausfater*, 1974. 232. p. 39. jegyzet.; Az 1577–78. évi háneadatot Káldy-Nagy Gyula közölte: *Káldy-Nagy*, 1970/a. 100. p.

18 *Szakály*, 1984. 174–176. p.; *Iványi*, 1941. 32–84. p. Az 1550-es években viszont a Duna–Tisza közti települések lakói szenvedtek sokat, főleg az 1552. évi hadjáratok és az 1553. évi pestisjárvány következtében: *Majlát*, 1943. 24. p.; *Kathona*, 1974. 124. p.; *Marosi*, 1984. 181–186. p.

3. táblázat. A hászvárosok adózással kapcsolatos adatai 1562-ben

Város	Összeírtak száma	Kapu-	Dzsizje-	Tized-	Nem adózók száma
		fizetők száma			
Buda	357	–	224	243	114
Buják	105	68	68	68	37
Cegléd	252	184	185	184	68
Földvár	162	103	105	105	57
Kecskemét	753	393	399	394	359
Nagykőrös	304	180	180	181	123
Nagymaros	382	217	212	212	170
Óbuda	78	40	40	40	38
Pest	154	–	98	97	57
Ráckeve	1049	630	630	744	305
Szecső	70	43	46	43	27
Vác	412	252	246	240	172
Vál	101	75	75	75	26
Visegrád	–	–	–	–	–
Összes	4179	2185	2508	2626	1553

Demográfiai szempontból fontos tanulságok vonhatók le a kapu- és dzsizje-fizetők, illetve a kapu- és tizedfizetők számának összehasonlításakor is. Elöljáróban el kell mondani, hogy az írnok Buda és Pest estében az összeírás végén nem tüntette fel a kapuk számát, mert az a kánunnámék (törvénykönyvek) rendelkezései értelmében a dzsizje-fizető hánékéval megegyezett.¹⁹ A megfelelő kiegészítéseket elvégezve a kapuk száma 1546-ban 1412-re, 1562-ben pedig 2507-re emelkedik, vagyis azonos lesz a hánék adataival. Rátérve most már a népesedési viszonyokra, az eredmények azt mutatják, hogy egy kapura 1546-ban 1,63, 1559-ben 1,2, 1562-ben pedig 1,04 bejegyzett családfő esett, tehát egy jobbágytelken átlagosan 1,2-1,6 családfő élt.

19 Mészáros–Hausfater, 1974. 216. p.

4. táblázat. Az adózó családokkal együtt összeírtak száma 1546-ban

Város	Adózó család fő	Az adózó családokkal együtt összeírtak									Összes hozzátartozó
		Fü		Testvér			Idegen			Apa, vő	
		egy	kettő	egy	kettő	három	egy	kettő	három		
Buda	381	84	2	40	1	1	4	1	1	1	143
Buják	33	9	–	11	–	–	1	–	–	–	21
Cegléd	185	46	–	38	6	–	14	2	–	4	118
Földvár	127	40	–	13	–	–	9	1	–	–	64
Kecskemét	278	59	1	30	6	2	81	5	–	–	200
Nagykőrös	100	51	1	31	–	–	25	1	–	–	111
Nagymaros	91	17	–	6	–	–	6	1	–	–	32
Óbuda	59	24	–	8	1	1	5	2	–	–	46
Pest	126	21	–	7	2	–	11	4	–	–	51
Ráckeve	527	48	–	20	3	–	45	7	–	4	137
Szecső	43	10	–	7	3	–	3	–	–	–	26
Vác	207	68	–	19	2	–	16	2	–	1	112
Vál	126	41	–	13	4	–	6	1	–	–	70
Visegrád	25	2	–	1	–	–	1	–	–	–	4
Összes	2308	520	8	244	56	12	227	54	3	10	1135

A népességszám pontos meghatározásához figyelembe kell venni azt is, hogy a források női családtagokat és kisebb gyermekeket szinte sehol sem említene. ²⁰ Ugyancsak nehézséget okoz, hogy azoknál a töredékcsaládoknál, amelyek élén özvegyasszonyok (bive) álltak, szintén egyetlen lányt vagy fiút sem vettek nyilvántartásba. Ez mindenestre elgondolkodtató, mert pl. Szakály Ferenc Sziget mezőváros 1551. évi összeírásában 132 női vezetésű családot figyelt meg — az összlakosság 42,3%-át —, és közülük 90-nek gyermeke is volt. ²¹ Az adózó háztartások és a biológiai értelemben vett családok közötti kapcsolat megteremtéséhez tehát elengedhetetlenül szükséges az összeírásokba bejegyzett fivérek, testvérek és idegenek számarányának az elemzése is.

A 4. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy a törökök 1546-ban 520 családfőnél egy, négy tizedfizetőnél pedig két fiút tüntettek fel, ám 1784 adózónál (77,29%) már egyetlenegy sem. Elképzelhető, hogy az 1546. évi forrás lényegesen hiányosabb, mint az 1559. és az 1562. évi adódefter, és ezt az 5. és 6. táblázat is igazolja.

A második összeírásban (1559) ugyanis a 2366 adófizető közül 869-nek egy, 112-nek kettő, 18-nak három, öt személynek pedig négy fia volt, és csupán 1362 családfő (57,56%) neve mellett nem találhatók gyermekek. Lényegében ugyanez a tendencia érvényesül az 1562. évi defter vizsgálatakor is: a 2626 tizedfizetőből 1515 főnek (57,69%) a családjában csak nagyon fiatal utódok élhettek. ²²

Ezzel ellentétes folyamat figyelhető meg a tizedfizető családfőkkel együtt élő testvérek elemzésekor. Számszerűen meghatározva: a testvérek az adózóknak 1546-ban 13,51%-át (312 fő), 1559-ben 9,21%-át (218 fő), 1562-ben pedig 5,63%-át (148 fő) tették ki. Ebből is látható, hogy a testvérek száma — ellentétben a serdülő fiúkéval — gyorsan és egyenletesen csökkent. Mégsem az alacsony százalékszámok a meglepőek, hiszen hasonló jelenség más mezővárosban is tapasztalható. ²³ Az a különös, hogy 1562-ben tulajdonképpen felcannyi testvért említenek a defterek, mint 1546-ban. Nem kizárt, hogy a magyarázatot a törökök adóztatási rendszerében kell keresni, nevezetesen, hogy a hódítók az adóalany kibővítésével párhuzamosan a felnőtt testvéreket is fokozatosan bevonták az adózásba.

20 Káldy-Nagy, 1970/a. 20. p.

21 Szakály, 1970. 70–73. p.; Szegeden szintén magas volt a töredékcsaládok száma: Szakály, 1983. 548. p.

22 Káldy-Nagy Gyula úgy véli, hogy a nőtlen fiúkat csak 15 éves koruk után írták össze: Káldy-Nagy, 1985. 6. p.

23 Szakály, 1970. 68. p.

Ennek a gondolatmenetnek látszólag ellentmond, hogy a változásokat a defterek nem minden esetben tükrözik. Csakhogy az 1559. évi defter személynevei azt is elárulják, hogy a helyi lakosság óriási változásokon ment keresztül. A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy 1546 és 1559 között a hászvárosok polgárainak több mint 50%-a elhunyt, illetve elköltözött.

A személynevek azonosításánál problémát okozhat az is, hogy a családfő és a testvére nem feltétlenül ugyanolyan vezetéknévet viselt. Hogy csak egy példát említek: óbudai Paizs Ferenc testvérét Albert Jánosnak hívták.²⁴

Az elmondottak tehát nem hagynak kétséget afelől, hogy a testvérek nagy része 1562-re bekerült az adófizetők sorába. Ennek igazolására tanulságos a vizsgálatba összehasonlító anyagként Tolna város adatait is bevonni. A település 1557. évi dzsizje-összeírásában 619 tehetősebb személyt 50, 322 szegényebb családfőt pedig 5–25 akce megfizetésére kötelezték. Így az adózók száma az 1553. évihez képest 1557-ig a 772 főről 941-re emelkedett. A majdnem húsz évvel későbbi, 1576. évi adójegyzék is alátámasztja az eddigi megfigyeléseket: az összlakossághoz viszonyítva a kevésbé módos tizedfizetők számaránya 1557-ben 34%-ot tett ki, de 1576-ban már a 46%-ot is elérte.²⁵

24 Káldy-Nagy, 1977. 53. p.

25 Káldy-Nagy, 1962. 579., 585. p.

5. táblázat. Az adózó családfelekkel együtt összeírtak száma 1559-ben

Város	Adózó családfelek	Az adózó családfelekkel együtt összeírtak													Összes hozzátartozók
		Fiú				Testvér				Idegen				Apa, vő	
		egy	kettő	három	négy	egy	kettő	három	négy	egy	kettő	három	négy		
Buda	280	96	8	6	–	19	1	–	–	2	–	–	–	–	153
Buják	30	35	2	–	1	9	–	–	–	–	–	–	–	–	52
Cegléd	152	51	6	–	–	26	5	–	–	2	–	–	–	6	107
Földvár	85	40	–	–	–	8	1	–	–	1	–	–	–	–	51
Kecskemét	358	82	8	–	–	21	3	–	–	3	–	–	–	–	128
Nagykőrös	68	51	2	1	–	12	–	–	–	–	–	–	–	3	73
Nagymaros	189	74	19	4	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	130
Óbuda	54	34	2	1	–	7	1	–	–	1	5	–	–	–	59
Pest	101	35	11	2	3	3	–	–	–	1	–	–	–	–	79
Ráckeve	588	193	6	–	–	28	1	–	–	4	–	–	–	2	241
Szecső	29	19	–	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–	1	29
Vác	349	122	48	4	1	28	2	–	–	15	2	2	2	4	303
Vál	58	35	–	–	–	9	–	–	–	1	–	–	–	1	46
Visegrád	25	2	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	4
Összes	2366	869	224	54	20	186	28	–	4	35	4	6	8	17	1455

6. táblázat. Adózó családfőkkel együtt összeírtak száma 1562-ben

Város	Adózó családfők	Az adózó családfőkkel együtt összeírtak									Összes hozzá- tartozó
		Fiú				Testvér		Idegen		Apa, vő	
		egy	kettő	három	négy	egy	kettő	egy	kettő		
Buda	243	79	13	2	–	1	–	–	1	–	114
Buják	68	21	3	–	–	5	1	3	–	–	37
Cegléd	184	42	–	–	–	25	–	1	–	–	68
Földvár	105	44	–	–	–	5	–	–	–	–	57
Kecskemét	394	177	47	5	–	28	4	35	1	–	359
Nagykőrös	181	64	17	1	–	20	–	3	–	–	124
Nagymaros	212	85	32	4	–	5	1	2	–	–	170
Óbuda	40	17	6	1	–	4	1	–	–	–	38
Pest	97	30	5	3	1	1	1	1	–	9	66
Ráckeve	744	218	27	3	1	18	–	2	–	2	307
Szécső	43	18	3	–	–	3	–	–	–	–	27
Vác	240	81	26	6	1	13	2	1	–	–	173
Vál	75	23	1	–	–	–	–	2	–	–	27
Visegrád	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes	2626	899	368	75	12	128	20	50	4	11	1567

A 7., 8. és 9. táblázatot megtekintve könnyen belátható, hogy a törökök főként a nős fiúkat és testvéreket igyekeztek megadóztatni. Az adózó családfőkkel „egy kenyéren” élő nős testvérek és fiúk aránya 1546 és 1559 között 3-9% körül mozgott, és ez nem nevezhető magas értéknek.

7. táblázat. A nem adózó hozzátartozók és idegenek családi állapota 1546-ban

Város	Fiú		Testvér		Idegen		Apa, vő	Összes		Össz.
	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nős	nőtlen		nős	nőtlen	
Buda	10	78	12	33	6	2	1	29	113	142
Buják	–	9	1	10	1	–	–	2	19	21
Cegléd	5	41	13	37	2	15	4	24	93	117
Földvár	6	34	3	10	–	11	–	9	55	64
Kecskemét	7	53	12	36	2	89	–	21	178	199
Nagykőrös	31	22	25	6	1	26	–	57	54	111
Nagymaros	3	14	–	6	1	7	–	4	27	31
Óbuda	1	23	3	10	1	7	–	5	40	45
Pest	–	21	–	11	2	17	–	2	49	51
Ráckeve	2	46	10	16	1	58	4	17	120	137
Szecső	1	9	5	8	–	2	–	6	19	25
Vác	3	65	4	19	4	13	1	12	97	109
Vál	1	39	8	13	1	5	–	10	57	67
Visegrád	–	2	–	1	–	1	–	–	4	4
Összes	70	456	96	216	22	253	10	198	925	1123

8. táblázat. A nem adózó hozzátartozók és idegenek családi állapota 1559-ben

Város	Fiú		Testvér		Idegen		Apa, vő	Összes		Össz.
	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nős	nőtlen		nős	nőtlen	
Buda	18	106	8	13	2	–	–	28	119	147
Buják	11	32	7	2	–	–	–	18	34	52
Cegléd	32	31	28	8	–	2	5	65	41	106
Földvár	19	20	6	4	–	1	–	25	25	50
Kecskemét	27	70	18	9	1	2	–	46	81	127
Nagykőrös	34	24	11	1	–	–	3	48	25	73
Nagymaros	9	115	2	4	–	–	–	11	119	130
Óbuda	8	31	5	7	–	5	–	13	43	56
Pest	8	67	2	1	1	–	–	11	68	79
Ráckeve	22	182	16	13	1	1	2	41	196	237
Szécső	4	15	6	2	–	–	1	11	17	28
Vác	25	209	13	19	–	33	3	41	261	302
Vál	9	25	5	3	1	–	–	15	28	43
Visegrád	–	2	–	1	–	1	–	–	4	4
Összes	226	929	127	87	6	45	14	373	1061	1434

Nagyon valószínű, hogy a fiatal házaspárok továbbra is szüleik telkén éltek, de nem feltétlenül a szülői házban. Önmagukat külön gazdasági egységnek tekintették, és ezt az állapotot a török hivatalnokok is — legalábbis másfél évtizedig — tiszteletben tartották.

A változás 1562-ben következett be, amikor már csak a nőtlen testvéreket és a nagykorú fiúgyermeket jegyezték be a defterekbe, feltehetően azért, mert a nők ekkorra már az adófizetők sorába léptek.

9. Táblázat. A nem adózó hozzátartozók és idegenek családi állapota 1562-ben

Város	Fiú		Testvér		Idegen		Apa, vő	Összes	
	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nős	nőtlen		nős	nőtlen
Buda	–	111	–	1	–	2	–	–	114
Buják	–	27	–	7	–	3	–	–	37
Cegléd	–	42	–	25	–	1	–	–	68
Földvár	–	52	–	5	–	–	–	–	57
Kecskemét	–	286	–	36	–	37	–	–	359
Nagykőrös	–	100	–	20	–	3	–	–	123
Nagymaros	–	161	–	7	–	2	–	–	170
Óbuda	–	32	–	6	–	–	–	–	38
Pest	–	53	–	3	–	1	–	–	57
Ráckeve	–	283	–	18	–	2	2	–	305
Szecső	–	24	–	3	–	–	–	–	27
Vác	–	154	–	17	–	1	–	–	172
Vál	–	24	–	–	–	2	–	–	26
Visegrád	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes	–	1349	–	148	–	54	2	–	1553

Az egyre hatékonyabban működő török adminisztráció arra is ügyelt, hogy az adózásba bevont személyek kiesésével lehetőleg ne csökkenjen a nem adózók száma se. Így magyarázható, hogy 1546-ban mindössze 456 (19,75%), 1562-ben pedig már 1349 (51,37%) nőtlen fiút tartottak nyilván. Mégsem állítható, hogy a családösszeírások teljeseek lennének.

Szakály Ferenc, Káldy-Nagy Gyula és Fenyvesi (Mészáros) László kutatásai bebizonyították, hogy a családok mindenekelőtt gazdasági fogalomként jelennek meg a hódoltságkori forrásokban, és magukban foglalják az összeírt — és össze nem írt — fiúkat, testvéreket, sőt az idegeneket is. Ez utóbbiak számbavételekor viszont nem szabad megfeledkezni arról, hogy a többnyire keresztnevükön bejegyzett szolgák általában nőtlenek voltak, és nagy részük a nem adózók közé tartozott.²⁶ A 7. táblázatból leolvasható, hogy a törökök 1546-ban 275 szolgát soroltak fel, ami az adófizetők 11,9%-ának felel meg. Ez az érték túlságosan alacsonynak tűnik, mert például a szintén török uralom alatti Szegeden ugyanebben az évben

26 Káldy-Nagy, 1970/a. 20. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 168. p.

612 — Káldy-Nagy Gyula szerint 632 — egyedülállót rögzítettek az összeírók.²⁷ Nehéz elképzelni, hogy a budai szandzsák 14 hászvárosában 55%-kal kevesebb szolga élt volna, mint egyedül Szegeden. Igazat lehet tehát adni Fenyvesi Lászlónak, aki szerint a törökök „a juhászokon, pásztorokon kívül esetleg az iparosok legényeit és a kereskedősegedeket vették jegyzékbe, és nem a tényleges szolgálományt.” A szerző ezenkívül a budai és váci vámnaplók névanyagát is összehasonlította, majd eredményeit így összegezte: „a szolgálknak vélt személyek többnyire iparos- és kereskedőnevűeknél kerültek regisztrálásra, akik közül sokan szerepelnek a különböző vámnaplókban.”²⁸

Mindent egybevetve elmondható, hogy a három török adóösszeírás és az azok alapján elkészített kilenc táblázat adatai igen sok tanulsággal szolgáltak. Értékes megfigyeléseket lehetett tenni egyrészt a népességi viszonyokra, másrészt az adóztatási módszerekre és alapelvekre. Az adózásba bevont személyek, illetve az adófizetők és nem adózók arányának meghatározása után megállapítást nyert az is, hogy a dzsizje-fizető háztartásfők átlagosan 1,2-1,6 tizedfizető családfőt jelentenek, a háztartások pedig nem biológiai, hanem gazdasági értelemben vett családokat. Bár az összeírók nem mulasztották el az idősebb fiúkat, testvéreket és a szolgálakat feltüntetni, ezek száma mégis alacsonyabb volt, mint a ténylegesen élő családtagoké. Nem sikerült viszont sem a töredécszülőket, sem a női hozzátartozókat pontosan behatárolni, annak ellenére, hogy a törökök Budán és Pesten is összeírtak özvegyasszonyokat. A népességszám konkrét meghatározása tehát nem könnyű feladat, ám mielőtt erre sort keríték, érdemes pár szót szólni a hászvárosok etnikai viszonyairól, a népesség vándormozgalmáról és halálózási arányáról.

3. A hászvárosok népességének kicserélődése

A budai szandzsák területén a népesség mozgását csak 1546 és 1559 között lehet nyomon követni. Ismeretes ugyanis, hogy az 1559. évi defter nem kész változat, hanem fogalmazvány, és úgy készítették, hogy az előző példány személyneveit átmásolták, majd ezek fölé feljegyezték a bekövetkezett változásokat. Minden egyes név gondos átnézése után tehát megállapítható, hányan haltak meg vagy szöktek el, illetve hány új személy költözött be.

Nagy segítséget jelent továbbá, hogy a vizsgált területen Fenyvesi (Mészáros) László és Dávid Géza is végzett népesedéstörténeti, illetve migrációs kutatásokat.

27 Káldy-Nagy, 1970/b. 168. p.; Szakály, 1983. 615. p.

28 Mészáros-Hausfatter, 1974. 218. p.

Fenyvesi László a 14 hászváros lakóinak kicserélődését (fluktuációját) úgy számította ki, hogy az 1546. és 1562. évi defterek egyforma vezetéknévű személyeit összehasonlította és azokból vont le következtetéseket.²⁹ Ennek a módszernek az alkalmazása azonban nem a legszerencsésebb megoldás, mert a nyelvtudomány álláspontja szerint a családnevek a XVI. században még nem szilárdultak meg, és a foglalkozásneveket kivéve ritka esetben öröklődtek apáról fiúra.³⁰ Az 1559. évi defterben a váli Szalai János fiát például Demeter Mátyásnak hívták, míg a kecskeméti Polgár Mihályét Mihály Imrének.³¹ Így tehát egyáltalán nem biztos, hogy 16 év múlva csak az azonos vezetékevek utal(hat)tak a rokonsági viszonyokra.

Egészen más megközelítéssel dolgozta fel Dávid Géza a budai szandzsák népességének vándormozgalmát 1546 és 1559 között. A szerző az összes lakott település személyneveit áttanulmányozta, majd az elköltözött és megszökött lakosok adatait összegezte. A tanulmány külön érdemének tudható be, hogy az alaposan elkészített táblázatok mellett a területi elosztást ábrázoló térképek is helyet kaptak.³²

Az imént bemutatott írások arra a felismerésre vezettek, hogy a helyes szemléletmód kialakítása érdekében ajánlatos a kérdéskört több oldalról is megközelíteni.

A 10. táblázat adataiból kitűnik, hogy a törökök elsősorban az időközben felerdült fiúkat írták be a jegyzékekbe. Az új családfejek és testvérek száma elenyésző, akárcsak a szolgálkék, apáké és vőké, akiket az egyéb kategóriába soroltam. A frissen bejegyzett családfejekről és néhány testvéréről tudni kell, hogy nagy részüket nem rokonként vagy családtagként írták össze, hanem önálló adófizetőként. Lehetséges, hogy az okok a török adminisztráció hanyagságában keresendők, de nem zárható ki, hogy az újonnan összeírtak tényleg hiányoztak az első adószedés alkalmával. Elég csak a mezővárosok kereskedőire gondolni, akik messze vidékekre is elutaztak, hogy üzleti vállalkozásaikat lebonyolíthassák. Előfordulhatott tehát, hogy

29 Mészáros–Hausfater, 1974. 215., 219. p.

30 Bárczi, 1956. 153. p.; Papp, 1963. 82. p.; Székely, 1970. 208. p.; Érdekes, hogy a délvidéki jobbágynevek esetében mind Szabó István, mind pedig Engel Pál úgy találta, hogy azok a XVI. században öröklődő családnevek voltak: Szabó, 1954. 11–12. p.; Engel, 1995. 355. p.; Bár Szabó István eredményeit a nyelvtudomány teljes egészében nem fogadta el (Papp, 1955. 259. p.), ennek ellenére nem lehetetlen, hogy „ezeket a családneveket mégsem lehet a ma szükségszerűen továbböröklődő (sőt inkább: továbbörökítendő) családnevekkel teljesen azonos minőségűeknek tekinteni”. (Szabó, 1954. 11. p.) Úgy tűnik, hogy a kettős névhasználat összefüggésben áll a gazdasági folyamatokkal is: Maksay, 1960. 170–171. p.

31 Káldy-Nagy, 1977. 74., 174. p.

32 Dávid, 1990. 30–64. p.

a távolsági kereskedők, marhatőzsérek és hajtók éppúgy kimaradtak a defterekből, mint azok, akiket tévedésből nem jegyeztek be.

A népességszám alakulását persze nemcsak előnyös, hanem számos kedvezőtlen körülmény is befolyásolta. Az utóbbi évtizedek demográfiai kutatásai kimutatták, hogy a természetes népszaporulat mértéke a XVIII. század előtt az 5 ezreléket sem érte el, és a halálozási arány a felnőtt népességen belül is magas volt.³³ A 14 hászvárosban az 1546-ban feltüntetett 3431 személyből 1559-ig 1473 fő hunyt el, vagyis az eredeti népesség 42,93%-a. Pillanatnyilag nehéz lenne megválaszolni, hogy a települések közötti eltéréseket mely tényezők együttes hatása váltotta ki, a részletek feltárása tehát további kutatómunkát igényel. Az viszont biztosan állítható, hogy ezek az összetevők nem egyszerre és nem egyenlő arányban érvényesültek.³⁴

*10. táblázat. A népesség mortalitása a budai szandzsák hászvárosaiban
(1546–1559)*

Város	Összeírtak		Elhunytak				Újonnan összeírtak			
	1546	1559	családfe	testvér	fiú	egyéb	családfe	testvér	fiú	egyéb
Buda	523	427	185	14	34	1	5	1	49	–
Buják	54	82	22	4	2	–	–	2	28	–
Cegléd	302	258	77	16	16	5	–	7	31	3
Földvár	191	135	62	5	10	4	1	2	12	–
Kecskemét	477	485	138	25	19	25	2	3	46	–
Nagykőrös	211	141	51	17	13	23	13	2	28	3
Nagymaros	122	319	32	3	4	3	1	2	65	–
Óbuda	104	110	24	1	5	1	4	2	21	–
Pest	177	180	80	4	8	9	1	–	34	–
Ráckeve	664	825	258	11	15	7	2	–	102	1
Szécső	68	57	20	6	1	2	–	1	12	1
Vác	316	651	94	7	22	6	4	12	86	5
Vál	193	101	54	11	14	3	–	1	11	1
Visegrád	29	29	?	?	?	?	?	?	?	?
Összes	3431	3800	1097	124	163	89	33	35	525	14

33 Kováts, 1972. 7., 9. p.; Fügedi, 1992. 19. p.

34 Rácz, 1995. 85. p.

Az újabb történetírói munkák már nem annyira a török dúlásoknak tulajdonítanak nagy jelentőséget, mint inkább a korszak kifejezetten rossz egészségügyi viszonyaira helyezik a hangsúlyt.³⁵ Ennek ellenére nem szabad lebecsülni a török katonák szinte mindennapos portyázásait és rajtaütéseit sem, hiszen ezek is akadályozták a termelés zavartalanosságát, ráadásul — ellentétben a természeti csapásokkal — folyamatosan jelen voltak az emberek hétköznapijaiban. A bizonytalan közállapotok miatt többször előfordult, hogy a lakosság élelemellátása akadózott, és ezen a kifejezetten lassú és vontatott szállítási körülmények sem segítettek.³⁶

A XVI. századi higiéniai viszonyok tárgyalásakor helytelen lenne megelégedni csak a járványos betegségek (pestis, himlő, tífusz) leírásával. Az emberek mindennapi életkörülményeit — különösen a hódoltság területén — a természet adottságai is befolyásolták. Az életmód kutatása szempontjából sem lehet közömbös, hogy a szabályozatlan folyók miatti gyakori áradások, az ezek nyomában megjelenő mocsárvilág, a természeti csapások elleni védtelenség, valamint a koszos ivóvizek milyen mértékben járultak hozzá az emberi élet megrövidüléséhez.³⁷

A népességapadás okainak feltárását persze nem csupán a történeti ökológia és más interdiszciplináris tudományágak végezhetik el. A településtörténeti és régészeti megfigyelések ugyanis rámutattak arra, hogy a mezővárosok, sőt a városok zöme is agrárszerkezetű volt, ahol az emberek és az állatok többnyire együtt éltek. Néhány jelentős települést leszámítva a mezővárosok többségét földutak és paticsfalú házak szegélyezték, levegőjüket pedig szennyvíz és állati ürülék fertőzte.³⁸ Dunaföldváron az 1970-es évek első felében egy XVI. századi boronaváz, paticsfalú, de sarkain téglával kirakott ház került elő.³⁹ Cegléden a Pesti út 4. számú telek helyén pedig XV–XVII. századi döngölt és tapasztott padlószintekre akadtak

35 Ágoston, 1992. 99–105., 111–116. p.

36 Rácz, 1995. 48., 87. p.

37 Rorario Jeromos pápai nuncius 1539 telén a Dunán hirtelen beállt jégzajlás miatt két hetet kényszerült Ráckeven eltölteni: Veress, 1901. 65. p.; A jégzajlások pusztító szerepéről: Kocab, 1913. 113–114. p.; Az Esztergom–Vác–Cegléd–Kecskemét–Ráckeve–Székesfehérvár körzetben pedig akkora erejű földrengés volt, hogy a törököket is félelembe ejtette: Gyárfás, 1885. 90. p.; A kor természeti csapásairól: Réthly, 1962. 94. p.; Várkonyi, 1989. 92. p.; Az 1585. évi pestisjárványról: Káldy-Nagy, 1970/b. 162. p.

38 A régészeti és művészettörténeti vizsgálatok új szempontokkal gazdagították a (mező)városi életmód kutatását: Entz, 1979. 17–21. p.; Kubinyi, 1985. 211–230. p.; A mezővárosok agrárszerkezetére: Majlát, 1943. 46–51., 129–132. p.; Rácz, 1995. 86. p.

39 Rég. Füzet. Series I. No. 26. 1973. 97–98. p. (*Kozák Éva*) és No. 28. 1975. 93–94. p. (*Kozák Éva*)

a régészek.⁴⁰ A budai szandzsák többi hászvárosának — például Budának⁴¹, Pestnek⁴², Vácnak⁴³, Kecskemétnek⁴⁴ vagy Ráckevének⁴⁵ — településképét inkább kőházak és kikövezett utcák határozták meg, sőt még Nagymaroson is a talajból feltörő bővizű forrás biztosított jobb higiéniai feltételeket.⁴⁶ Ugyancsak a régészek és a művészettörténészek figyelték meg, hogy a török veszély hatására a mezővárosokban — ahol persze mód nyílt rá — nagyarányú kőépítkezés vette kezdetét. Elég csak a kecskeméti „Barátok templomá”-ra, a dunaföldvári öregtoronyra vagy a váci várra utalni.⁴⁷

A nagy népességű vagy jobb anyagi helyzetben levő mezővárosok tehát az építkezés és az egészségügyi viszonyok terén megközelítették a városokat, bár falusias vonásaikat továbbra is megőrizték.⁴⁸ Ami viszont a népesedési viszonyokat illeti, úgy tűnik, hogy az egészségesebb életforma csak csökkentette, de jelentősen nem módosította a populáció apadását.

Napjaink demográfusai közül Dávid Géza foglalkozott behatóan a népességszám csökkenésével, illetve növekedésével. Átvizsgálta a budai szandzsák 1546-ban összeírt 13 551 személynevét, majd ennek során megállapította a migráció mértékét. Számításai meggyőzően bizonyítják, hogy 1559-ig 1111 fő, azaz 8,2% tűnt el vagy távozott ismeretlen lakhelyre. A népességmozgásban a 9386 családfőnek 6,6%-a (618 fő), a 4165 hozzátartozónak pedig 11,8%-a (493 fő) vett részt.⁴⁹

40 Rég. Fü. Series I. No. 36. 1983. 96. p. (*Dinnyés István*); Cegléden a Kossuth Ferenc utcában találták meg a város XVI–XVIII. századi temetőjét: Rég. Fü. Series I. No. 35. 1982. 108. p. (*N. Benkő Zsuzsanna és Dinnyés István*)

41 Lócsy, 1959. 342–349. p.

42 Iránsné, 1976. 313–348. p.

43 Rég. Fü. Series I. No. 34. 1981. 80–81. p. (*Kővári Klára*); Rég. Fü. Series I. No. 36. 1983. 126–127. p. (*Kozák Károly*)

44 Rég. Fü. Series I. No. 28. 1975. 122–123. p. (*Biczó Pirokska*); *Biczó*, 1976. 329–360. p.

45 *Gergelyffy*, 1973. 405–410. p.; *Borkayné*, 1974. 165–169. p.; Dercsényi Dezső joggal állapította meg, hogy Ráckeven egy gótikus mezőváros bemutatására van lehetőség: *Dercsényi*, 1972. 68. p.

46 Rég. Fü. Series I. No. 36. 1983. 109. p. (*Miklós Zsuzsa*)

47 *Kozák*, 1970. 201. p.; *Kozák*, 1973. 193–199. p.; *Biczó*, 1976. 355. p.; Rég. Fü. Series I. No. 41. 1988. 108. p. (*Miklós Zsuzsa*); *Entz*, 1974. 17. p.

48 Ráckeven a kőházak között vályogház is előkerült: *Fegyő*, 1973. 93–105. p. Mindez még nem jelenti azt, hogy a vályogház az alföldi magyar falvakban (!) megfigyelhető háztípus tovább bővített formája lenne, mint ahogy azt a szerző gondolja.

49 *Dávid*, 1990. 41. p.; *Ágoston*, 1992. 104. p.

11. táblázat. A népesség fluktuációja a budai szandzsák hászvárosaiban
(1546–1559)

Város	Összeírtak		Elszöktek				Beköltöztek			
	1546	1559	családfő	testvér	fiú	egyéb	családfő	testvér	fiú	egyéb
Buda	523	427	75	13	14	7	153	1	45	1
Buják	54	82	1	–	–	–	19	–	9	–
Cegléd	302	258	7	2	–	5	46	–	3	–
Földvár	191	135	4	–	1	6	22	–	2	–
Kecskemét	477	485	1	–	1	63	221	2	18	–
Nagykőrös	211	141	–	1	–	3	5	–	2	–
Nagymaros	122	319	1	–	1	3	129	2	50	–
Óbuda	104	110	–	–	–	1	8	1	4	–
Pest	177	180	5	4	4	6	58	–	31	1
Ráckeve	664	825	35	1	2	54	351	15	70	1
Szecső	68	57	–	1	–	–	2	–	–	1
Vác	316	651	5	–	1	7	233	8	110	32
Vál	193	101	28	3	2	2	3	–	1	1
Visegrád	29	29	?	?	?	?	?	?	?	?
Összes	3431	3800	162	25	26	157	1250	29	345	37

A lakosság fluktuációjáról készített táblázatot (11. táblázat) megtekintve azonnal szembetűnik, hogy a hászvárosokból elszöktek aránya nagyjából megfelel a Dávid Géza által közölt értékeknek.⁵⁰ A településekről 1559-ig 370 fő (10,78%) szökött el, és nagyobb hányaduk (208 fő, 56,22%) a nem adózók, kisebb részük (162 fő, azaz 43,78%) pedig az adófizetők közé tartozott. Az összevetésekből az is kiderül, hogy az elszökött szolgák és a családfők száma megközelítőleg azonos lehetett.

A népességszám apadásával párhuzamosan történt a városi polgárság feltöltődése is. A 14 hászvárosba 1546 és 1559 között összesen 1661 fő (43,71%) költözött be, akik közül 1250 személy adófizető családfőnek számított. Sajnos a török ad-

50 Ezt annak ellenére is hangsúlyozni kívánom, hogy a táblázatok adatai nem tesznek különbséget a megszökött és az eltűnt személyek között. Jómagam csak azt vizsgáltam, hogy az illető személy az összeíráskor jelen volt-e vagy sem.

minisztrátorok az esetek többségében nem jegyezték fel, hogy az új lakosok falvakból vagy városokból érkeztek-e, ezért eredeti tartózkodási helyük azonosítása meglehetősen nehéz feladat. A helyzet azonban mégsem reménytelen, hiszen tudvalevő, hogy számokban — de nem arányaiban — kifejezve a falusi migráció nagyobb méretet öltött, mint a városi, és azon belül is a családfők álltak az elköltözötték élén.⁵¹ A megvizsgált 1250 családfőről tehát erősen gyanítható, hogy főleg falusi bevándorlók voltak. Igen ám, de ezzel még mindig nincs válasz olyan fontos kérdésekre, mint: miért nem költöztek be a családfők felnőtt hozzátartozói is a városokba? Miért ilyen alacsony a szolgák száma, amikor köztudomású, hogy ők legalább annyian vettek részt a vándorlásban, mint eltartóik? Különböző is: elképzelhető-e, hogy a jobb és biztonságosabb megélhetési feltételeket nyújtó hászvárosokba épp akkor ne jöttek volna be tömegesen szolgák, amikor rájuk mint pásztorokra, hajtókra, inasokra, segédekre stb. lett volna szükség?⁵² Valószínű tehát, hogy a törökök az elszökött és beköltözött személyek számbavételekor elsősorban az adófizetők összeírására törekedtek, és ezért ilyen feltűnően magas a családfők száma, és ezért ilyen alacsony a nem adózóké.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az eddig elmondottak — összegzett formában — a 12. táblázatban találhatók. Az elhunytak és eltűntek száma az összslakosság csökkenését, a beköltözötték és az újonnan összeírtaké pedig annak növekedését szemlélteti. Az adatok megerősítik Dávid Géza véleményét, miszerint a városi polgárok kevésbé vettek részt a kor vándormozgalmában, mint falusi társaik.⁵³ Az utóbbiak városokba történő beáramlását egyébként a török birtokrendszer is ösztönözte: a szultáni tulajdonba került települések polgárai ugyanis kevésbé voltak kitéve a török javadalombirtokosok túlkapásainak, mint az azoknak juttatott falvak vagy kisebb községek lakossága.⁵⁴

51 Dávid, 1990. 40–42. p.

52 A kérdések feltevését többek között az indokolja, hogy a vándormozgalomban a szolgák igen nagy arányban (62,5%) vettek részt: Dávid, 1990. 41. p.; Ágoston, 1992. 104. p.

53 Dávid, 1990. 40. p.; Az eltűnt személyek között szép számmal lehettek olyanok is, akik a török rabkereskedés áldozatai lettek. Ezekről: Rácz, 1995. 61–62. p.

54 Szakály, 1971. 237. p.

12. táblázat. A népesség kicserélődése a budai szandzsák hászvárosaiban
(1546–1559)

Város	Összeírtak		Elhunytak és eltűntek	%	Beköltöztek és újonnan összeírtak	%
	1546	1559				
Buda	523	427	343	65,6	255	59,7
Buják	54	82	29	53,7	58	70,7
Cegléd	302	258	128	42,4	90	34,9
Földvár	191	135	92	48,1	39	28,9
Kecskemét	477	485	272	57,0	292	60,2
Nagykőrös	211	141	108	51,2	53	37,6
Nagymaros	122	319	47	38,5	249	78,0
Óbuda	104	110	32	30,8	40	36,3
Pest	177	180	120	67,8	125	69,4
Ráckeve	664	825	383	57,7	542	65,7
Szecső	68	57	30	44,1	17	29,8
Vác	316	651	142	44,9	490	75,3
Vál	193	101	117	60,6	18	17,8
Visegrád	29	29	?	?	?	?
Összes	3431	3800	1843	53,7	2268	59,7

Persze a migráció mértéke félrevezető is lehet, hiszen a növekedés üteme területenként (pl. náhijeként), sőt városenként is eltérő volt. Mindent egybevetve nagymértékű fluktuációról nem lehet beszélni, bár a hászvárosok lakossága 13 év alatt jelentősen kicserélődött. A dinamikusan fejlődő kereskedelmi központokba (Vác, Ráckeve, Nagymaros), valamint Bujákra, Kecskemétre, sőt Pestre is nagyszámú vidéki lakos húzódott be, míg Ceglédre, Tápiószecsőre, Nagykőrösre, Dunaföldvárra, Óbudára és Válra a bevándorlók az összlakosság 20%-át sem érték el.⁵⁵

55 Egyes magyar forrásokból nagymértvű fluktuációra lehet következtetni: N. Kiss, 1960. 1015–1024. p.; A budai szandzsák területén viszont az alföldi hászvárosokat sűrű faluhálózat övezte, nagyfokú pusztásodásnak pedig nyomát sem találni. Ezek ismeretében nem lehet csodálkozni azon, hogy a környéken jelentősebb mértékű bevándorlás nem tapasztalható: Szaszköné, 1986. 61. p.; Szakály, 1994. 9. p.

Az általános megjegyzések után röviden szólni kell a migráció irányairól is. A XVI. század második harmadától politikai és gazdasági indítékok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a társadalom széles rétege vándorbotot ragadt és eredeti lakóhelyét hátrahagyta. Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben a költözések taszító erői kerültek előtérbe, ennek megfelelően az áramlás iránya a Hódoltságból a királyi Magyarországra, illetve Erdély felé vezetett. A történetírás számos példával igazolta, hogy a tehetősebb (mező)városi polgárok a gazdaságilag fejlett erdélyi és felvidéki városokba távoztak, hogy ott folytathassák korábbi életmódjukat.⁵⁶ A szabad királyi városoknak az átlagosnál erősebb szívóhatása azért érvényesülhetett, mert a befogadó közeg vagyoni és társadalmi állapota nem állt távol a menekültek helyzetétől.

Az 1559. évi defterbe néha bejegyezték, hogy a beköltözött személyek honnan érkeztek, illetve hogy az elszőköttek melyik városba vagy faluba mentek el. A városi lakosság vándorlásának nyomon követését azonban megnehezíti az körülmény, hogy a polgárok információs csatornái lényegesen szerényebben működtek, mint a falusiaké. Ennek ellenére ma már köztudott, hogy a budai szandzsák területéről 371 fő ment ismeretlen helyre, de csak 6 esetében bizonyítható, hogy a hódoltságon kívülre távozott.⁵⁷

Az adóösszeírásokból kielemezhető számadatok minden bizonnyal alacsonyabbak a tényleges értékeknél, már csak azért is, mert a korabeli vámnaplók, levelezések és más források a városi polgárság nagyfokú migrációjáról tanúskodnak. Jó példa erre Oszmán aga váci főharmincados 1583. április 13-án Rudolf császárnak írt levele, amelyben arról panaszkodott, hogy a vámhelyeknél adósságba keveredett tőzsérek Bécsbe szöktek és ott telepedtek le.⁵⁸

Elszórt adatok arról is beszámolnak, hogy a kereskedelmi utak mentén fekvő városok nagy vonzerőt gyakoroltak a (mező)városi kalmárokra. Példaként hozható fel az a Váci Benedek, aki 1545-ben már bécsi polgárként szerepelt a vámnaplókban,⁵⁹ vagy a Tokajra elszármazott és ott harmincadosi állást vállalt Kecskeméti János.⁶⁰ Ugyanígy a nyugati határszéleken többször megfordult ráckevei kereskedők utódainak tekinthető a Győr vármegyében élő Ráckevei János és felesége is.⁶¹

56 Szakály, 1994. 14. p.

57 Dávid, 1990. 41. p.; Ágoston, 1992. 105. p.

58 Takáts–Eckhart–Szekfű, 1915. 280–282. p.

59 OSZKK Quart. Lat. 484. Proventus Tricesimae 1544 et 1545. 246. p.; A forrásra Szakály Ferenc hívta fel a figyelmet: Szakály, 1995. 134. p. 204. jegyzet.

60 MOL E 554 Városi és kamarai iratok, 95. csomó, No. 6. (1994. évi jelzet)

Mind gazdaságtörténeti, mind demográfiai szempontból fontos eseménynek számít, hogy Buda és Székesfehérvár eleste után az árucseré új központjai vidéken alakultak ki.⁶² A történeti szakirodalom ma már több ilyen mezővárosi (illetve városi) centrumot tart nyilván, ahová még a szabad királyi városok polgárai is beköltöztek. E tekintetben sajátos helyet foglal el Visegrád, hiszen lakói szinte kivétel nélkül a szomszédos Nagymarosra települtek át. De még a menekülő budai és pesti polgárok közül is elvetődött egy-egy személy Vádra vagy Ráckevére. Kecskeméten pedig tolnai, baranyai és szegedi telepesek népesítettek be egy-egy utcát.⁶³ Az elmondottak alapján úgy gondolom, hogy a hódoltságon belüli városi migrációt legalább olyan jelentős folyamatként kell értékelni, mint a hódoltságon kívülre irányuló népmozgást.

Legfontosabb tanulságként mégis az szűrhető le, hogy a defterek a népesség mozgása tekintetében nem mindig adnak hiteles képet a valós helyzetről. A 14 hászvárosban a törökök feltűnően kevés betelepült szolgát írtak össze, de a hódoltságon kívülre távozók száma (6 fő) sem tartható reálisnak. Abban egyet kell érteni Dávid Gézával, hogy a migráció zöme 15-20 km-es körzeten belül zajlott,⁶⁴ de számolni kell ennél nagyobb távolság megtételével is. Ez utóbbinak főleg a nemzetiségek beáramlásának tárgyalásakor lesz igazán nagy jelentősége.

4. A lakosság etnikai és társadalmi összetétele

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a középkori Magyar Királyság ercendően soknemzetiségű államalakulat volt, ám a nemzetiségek aránya a 20-25%-ot sem haladta meg. Ami a nem magyar etnikumok számszerű megoszlását illeti, a szaktudomány képviselői a XV. század végén 300-400 ezer szlovák, 150-200 ezer német, ugyanennyi román, 80-120 ezer rutén, 50-150 ezer szerb és 20 ezer zsidó személyt tartanak nyilván.⁶⁵

Ez a helyzet jelentősen megváltozott a török uralom végére. Jóllehet már a XV. század második felétől megfigyelhető a történelmi Magyarország Délvidékének

61 MOL P 604 Sipos család levéltára (Ráczkeövy család), 3. csomó 166. tétel, 10. p.

62 Gecsényi, 1991. 29. p.; Bessenyei, 1994. 35. p.

63 Káldy-Nagy, 1970/b. 151. p.; Mészáros-Hausfater, 1974. 224. p.; Káldy-Nagy, 1977. 79., 205., 247–249. p. A menekülő székesfehérváriak Ráckevén is benépesítettek egy utcát: Skarica, 1581. 4. fol. 2. p. 68. strófa; Kiadva: Magdics, 1888. 91. p.

64 Dávid, 1990. 42. p.

65 Rácz, 1995. 120. p.

délszláv népcsoportokkal történő feltöltődése, de beszivárgásuk csak a XVI. század derekától öltött nagyobb méreteket.⁶⁶

Az események alakulásában nagy szerepet játszott a török katonapolitika kezdeményező készsége is. Kollányi Ferenc olaszországi kutatásai során olyan dokumentumokra bukkant, amik szerint a törökök 1542-ben több mint 60 000 iparost és kereskedőt telepítettek le Pest megyében.⁶⁷ Igen valószínű, hogy az új telepések az itt állomásozó 25 000 katona és — egyelőre szám szerint meg nem határozható — polgári tisztviselő igényeit elégítették ki.⁶⁸

A budai szandzsák területén élő török-balkáni katonák létszáma a fennmaradt zsoldjegyzékek alapján állapítható meg. Globális becslések szerint Budán 2500–2600, Pesten 1500, Vácon és Visegrádon körülbelül 500–600, a kevésbé jelentős erősségekben (Buják, Dunaföldvár, Vál) pedig 50–150 mohamedán várvédő élhetett.⁶⁹ Összlétszámuk a most bemutatott értékeknek a dupláját is elérhette, hiszen a fenti adatok nem foglalják magukban sem a zsoldosok családtagjait, sem a tímár-, illetve ziámetbirtokos szpáhikat, sem pedig az ellátásukra érkezett iparosokat, kereskedőket és papokat.

13. táblázat. Kisebb várőrségek katonasága a budai szandzsák területén (1552–1599)

Vár	Őrségek lélekszáma (fő)					
	1552	1556	1558	1565	1568	1599
Buják	–	28	30	31	30	–
Földvár	–	–	–	–	70	92
Vál	50	–	113	108	111	–

A török terjeszkedés viszont utat nyitott a nem muszlim alattvalók beköltözése előtt is. A korabeli iratok „rác” (rascianus) név alatt említik azokat a görögkeleti

66 Uroševics, 1969. 28. p.; Szakály, 1990/a. 6. p.; Szakály, 1991. 15–18. p.

67 Kollányi, 1905. 345. p.

68 Sinkovics, 1987. 454–458. p.; Hegyi, 1995. 100. p.; Egyébként a balkáni-török polgári lakosság létszáma a Hódoltságban nem nevezhető számottevőnek: Rácz, 1995. 92. p.

69 Velics–Kammerer, 1886. 41., 76–77., 97. p.; 1890. 234., 243., 347–348., 384–385., 389., 687. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 112., 117., 134., 141. p.; Hegyi, 1995. 91–93. p.

(szerb, crnagorác, pravoszláv bosnyák, macedón) és katolikus (horvát, dalmát, szlovén, vend, bunyevác, sokác, nyugati keresztény bosnyák, raguzai „latin”) délszlávokat, akik a Balkán felől érkeztek hazánkba.⁷⁰ Ezek egymástól való pontos megkülönböztetése mind a nyelv-, mind a történettudomány számára napjainkban is komoly gondot jelent. Ráadásul a török adminisztrátorok sem törekedtek erre, hiszen ők elsősorban vallási, illetve társadalmi alapon csoportosították a helyi lakosságot.⁷¹

Az újabb kutatási eredmények elsősorban a szerbek magyarországi bejövetelét emelik ki. Térnyerésükről árulkodik Stephan Gerlach beszámolója is, aki szerint a rácoknak Ráckevétől Nándorfehérvárig „mindenütt vannak papjaik, szerzeteseik, apácáik.”⁷² A kereskedelemmel és szőlőtermesztéssel foglalkozó szerbek leginkább a Duna menti városokban, a fegyverforgató martalócok pedig a török végvárakban telepedtek le.⁷³ Létszámukról azért nehéz konkrét adatokat szolgáltatni, mert külön senki sem tartotta őket nyilván, ráadásul meglehetősen mozgékony elemeknek számítottak.⁷⁴

A defterek és vámnaplók neveiből (Jovan, Nikola, Isztojan) következtetve a szerbség Budán, Pesten, Vácon és Ráckevén — esetleg Dunaföldváron — élt nagyobb tömegben.⁷⁵ A népes Ráckeve ortodox hitű kalmárai 1543-ban Gyurkó Bogdán főbíró mint adóbiztos (emin) és társa, Iván Bozsity timárbirtokos szpáhi (ámil) vezetésével a Csepel-sziget adóbeszedését is elvállalták. A kezesek (kefilek) természetesen a város leggazdagabb polgárai közül kerültek ki: Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgó, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Jovan Bozsity, Gyurkó Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jován Jasik és Vendel Jakanik. A három évvel későbbi kefilek szintén szerb patríciusok voltak: Bagoszláv Nikola, Antal Radosevik, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, Balázs Kordik, Tomás Kalmár, Jakó Anosik, Jován Bozsity és Marko Rankovit.⁷⁶

70 Ács, 1984. 111–112., 139–140. p.; Fenyvesi, 1986. 125–128. p.

71 Fekete, 1944. 149. p.; Ágoston, 1992. 108–109. p.

72 Szalay, 1859. 225. p.

73 Litke, 1908. 41. p.; Andrásfalvy, 1957. 59–60., 67. p.

74 A délszláv népcsoportok beáramlásáról módszertani szempontból értékes megfigyeléseket tett Rácz István: Rácz, 1995. 122–124. p.

75 Vass, 1983. 104. p.; Fekete-Nagy, 1986. 59–63. p.; Ács, 1984. 111. p.; Fenyvesi, 1986. 129–133. p.; Oláh Miklós adatai a Csepel-szigeti rácokról: Szamota, 1891. 519. p.

A távolsági kereskedelemben meggazdagodott rác kereskedők a városi testület vezető pozícióit is megszerezték.⁷⁷ Talán meglepőnek tűnik, de a ráckevei szerbek is a mindenkori bírák közigazgatási fennhatósága alá tartoztak, bár Skarica Máté szerint külön piacuk (utcájuk?) volt a városban. Így aztán a magyarokkal való együttélés meggyorsította az asszimilációjukat, és ezt Káldy-Nagy Gyula számításai is igazolják: 1546-ban 122, 1559-ben 88, 1562-ben 35, 1580-ban pedig már csak 6 szerb család élt Ráckevén.⁷⁸ Igaz, az utolsó év adatának az 1570–80-as években erre járt követek (Ugnád Dávid és Stephan Gerlach,⁷⁹ Busbeg,⁸⁰ Andreas Wolf⁸¹) tudósításai ellentmondanak, de magát a tendenciát — úgy vélem — nem kérdőjelezi meg.

Hasonlóképpen gyorsan beilleszkedtek az itt élő magyarok közé a görög nyelvet beszélő, pravoszláv hitű „görögök” is, akiket a források „rum”, „urum” néven említenek. Szórványaik a budai szandzsák görögkeleti központjaiban mindenütt kimutathatók. Legnagyobb létszámban minden valószínűség szerint a fővárosban éltek. Az 1562. évi defter ugyanis csak Budán (Bata rum, Duka rum, Oranos rum, Karacsa rum, Latimad rum) és Pesten (Szapok rum kürksü [= szűcs], Demo rum kürksü, Manilo rum, Nedelko rum, Dimitre rum) tüntet fel görögöket,⁸² jóllehet Ráckevén, sőt Dunaföldváron is megtelepedtek. Füves Ödön és Fenyvesi László a görögös nevek áttanulmányozása után megállapították, hogy a ráckevei görögök a hozzájuk hasonló vallású és foglalkozású szerb többségben gyorsan feloldódtak és nem váltak a környék görög népességének szervező erejévé. A fővárosiak viszont — az 1571., 1573. és 1580. évi budai vámnaplók szerint — nagyszabású kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le. A prém- és bundakereskedelem tekintélyes jövedelemre tettek szert, és vagyoni helyzetük a magyar rájákéval vetekedett.⁸³

76 Velics–Kammerer, 1890. 10., 57. p.

77 Entz, 1958. 7., 25. p.; Fenyvesi, 1986. 141. p.

78 Káldy-Nagy, 1985. 6. p.; A ráckevei Rác piacra: Skarica, 1581. 5. fol. 1. p. 70. strófa; Kiadva: Magdics, 1888. 91. p.

79 Szalay, 1859. 220. p.

80 Busbegius, 1605. 83. p.

81 Tardy, 1979. 127. p.; A ráckevei rácok jelentőségét mutatja, hogy még 1586-ban is volt szerb bírása (Zvetkó) a városnak: MOL E 213 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. Városi és községi pecsétell ellátott iratok, 8. doboz (Pest megye) Vác, No. 2–4. 90. p.

82 Káldy-Nagy, 1971. 14., 186–187. p.

83 Füves, 1959. 117–118. p.; Mészáros, 1976. 478–483. p.; A dunaföldvári vlah–graeco telepe-

A rendkívül heterogén összetételű délszláv népcsoportok közül a raguzaiak beáramlását is gazdasági–pénzügyi szempontok vezették. A latin jelzővel illetett dalmátok többnyire ortodox — vagy annak vélhető — személynevet (Markó, Jovan, Nikola, Luka, Gyurkó, Martin, Isztefán, Vida) viseltek, de a római katolikus vallást követték. Az 1550–1580 közötti évekből származó budai török vámnaplók összesen 28 latin személyt említenek, akik különféle ruházatkodási cikkeket és nyersanyagokat, állatbőröket, valamint fűszert vámostattak meg.⁸⁴ Néhányan már közvetlenül Buda eleste (1541) után eljutottak Vácra, ahol 1543–1546 között a dunai vámok és más adók beszedésére vállalkoztak.⁸⁵ A Magyarországra áttelepült raguzaiak legnépesebb kolóniája és egyben kereskedelmi központja Buda és Pest volt. A mintegy 15-20 családot magában foglaló dalmát csoport mindennapos ügyeit a prefektus intézte. Az összeírások szerint sem közigazgatási, sem jogi tekintetben nem szigetelődtek el a többi délszláv és magyar lakostól, azaz nem éltek külön városrészekben, és elismerték a budai bíró jogszolgáltató fórumát.⁸⁶

Kisebb csoportjaik a XVI. század második felében Ráckeven is felbukkantak. Wolf Andreas Steinach 1583. augusztus 6-án azt írta a városról, hogy „szerbek és raguzaiak” lakják.⁸⁷ Raguzaiak értendők Reinhold Lubenau horvátjain („crobátok”) is, akik „Ratzobi”-nak nevezték a települést.⁸⁸

Mivel a ráckevei latinokról más összefüggésben már szó esett, ezért a példák további felsorolásától el lehet tekinteni.⁸⁹ Annyi azonban az elmondottakból is látható, hogy a kereskedelmi szempontból kedvező fekvésű hászvárosok vonzották a délről érkező jövevényeket. A XVI. század derekától fellendülő balkáni áruforgalom hatására aztán megélénkült a zsidók beszivárgása is.⁹⁰

sekre: Zirojević, 1976. 153. p.

84 Fekete, 1961. 20–25. p.; Mészáros, 1978. 183. p.; A Duna menti mezővárosok raguzai kereskedőire: Rúzsás, 1966. 214–216. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.

85 Vass, 1976. 51., 56., 58. p.

86 Szalay, 1861. 241. p.; Littke, 1908. 33., 49. p.; Rúzsás, 1966. 214–216. p.; Mészáros, 1976. 476. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.

87 Tardy, 1979. 127. p.

88 Sahm, 1912. 87–88. p.

89 Miskei, 1996/a. 31–49. p.; Miskei, 1996/b.; Érdekességként megemlíthető, hogy például Bél Mátyás Ráckeve pusztulását — többek között — a török uralom idején beköltözött rác és olasz kereskedőknek tulajdonította: Szabó, 1977. 142–143. p.; A történeti kutatások viszont éppen ellenkezőleg, az etnikai heterogenitás gazdaságélénkítő szerepét emelik ki: Szilágyi, 1978. 71–72. p.

90 Pach, 1986. 20. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 121. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.

Korszakunkban a zsidók Budán és Pesten külön városnegyedekben (mahallékban, gettókban) laktak, és kisebb ügyekben kethüdájuk (vezetőjük) ítélkezett felettük.⁹¹ Nagyon valószínű, hogy ideiglenes jelleggel a budai szandzsák többi városában (pl. Vác, Ráckeve) is megtelepedtek. Erre ösztönözhetette őket néhány jól jövedelmező harmincadhivatal megszerzése, illetve egy-egy kedvező üzletkötés reménye. A budai pasák levelezéséből és a vámnaplókból megtudható, hogy nagymarosi, váci, ráckevei és dunaföldvári személyekkel szinte állandó kapcsolatban álltak.⁹²

Pénzügyi szempontok vezérelhették őket akkor is, amikor átlépték a hódoltságot és bekapcsolódtak a nyugati áruforgalom lebonyolításába. A ráckevei Lázár és Baruch jahudi üzlettársak 1573-ban például hódszörmékkal kereskedtek Austerlitzben.⁹³ Előfordulásuk a királyi Magyarország területén kívül tehát egyáltalán nem számított ritkaságnak, nem úgy, mint a latin vagy szerb kereskedőké.⁹⁴

Különösebb magyarázat nélkül is belátható, hogy a távolsági kereskedelem tekintélyes vagyon felhalmozását tette lehetővé. A kortársak persze — és különösen a végvári katonák — mindezt jól tudták, ezért a zsidó kereskedőkre utazásaik során számos veszély leselkedett. Forgács Simon egri főkapitány és Szűcs Gergely közlegény 1567. július 11-én szerződést kötöttek, hogy a budai Mózzest Ráckeven rabolják el. Az ügy nagy port vert fel, és a török–magyar (Habsburg) levelezések az 1570-es évek elején sem szüneteltek.⁹⁵

A zsidókéhoz hasonlóan a cigányok (csingáne) bevándorlása is a török uralom alatt erősödött fel. Vajdáik vezetésével általában külön mahallékban éltek, és népc-

91 *Littke*, 1908. 37. p.; *Káldy-Nagy*, 1971. 9., 14., 185. p.; *Mészáros*, 1976. 476. p.; *Szilágyi*, 1978. 72. p.

92 *Káldy-Nagy*, 1968. 44., 84. p.; *Takáts–Eckhart–Szekfü*, 1915. 198., 248., 256., 310., 327., 372–373., 480–481. p.; A váci zsidókra: *Vass*, 1983. 105. p.; A ráckevei török harmincadosra: *Takáts*, 1928. 244. p.; A Duna vonalán számos településen (Dunaföldvár, Solt, Paks, Tolna, Bács) feltűntek a zsidó kereskedők és pénzügyi hivatalnokok: *Vass*, 1980. 11–30. p.; *Szilágyi*, 1978. 59. p.

93 *MzsidOklt.*, 1937. 33–38. p.

94 Az újhelyi harmincadhivatalnál 1589. november 7-én bukkant fel a ráckevei István kalugyer: MOL E 15 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. Expeditiones camerales, 66. csomó, 229. p., illetve: *Filmtár*, 20423. doboz, 20. cím (1589); Az adatra Szakály Ferenc hívta fel a figyelmet: *Szakály*, 1990/b. 139. p. 30. jegyzet.

95 MOL P 287 Forgách család levéltára, 1. cs. fasc. A. No. 32. — 1567. július 11.; A téma forrásai és feldolgozása: *Takáts–Eckhart–Szekfü*, 1915. 31–32., 35. p.; *MzsidOklt.*, 1937. 17–28., 31–32. p.; *MzsidOklt.*, 1980. 62–65. p.; *Petritsch*, 1991. 185–186., 192., 199–200., 205. p.; *Takáts*, 1979. 107. p.

sebb csoportjaik Pécssett, Tolnán, Ráckeven, Budán, Vácon és Esztergomban fordultak elő. A hódoltságban megtelepülők többnyire a törökök védőszárnyai alatt szervezték meg közösségeiket (dzsemaatot), amelyeket semmilyen magyar törvény nem ismert el. A hódítókhoz való viszonyuk is eltért a többi etnikumétól, és talán ennek tudható be, hogy nagy részük áttért az iszlám hitre. Az 1562. évi ráckevei összeírás 22 cigánya közül 13-an már az Abdullah utónevet viselték, vagyis nemrég váltak meg keresztény vallásuktól.⁹⁶

Mindent egybevetve elmondható, hogy a Balkánról felszivárgott délszláv, zsidó, cigány — és az itt nem tárgyalt — örmény etnikumok Magyarországra történő beköltözése a XVI. század második felében nagy lendülettel folyt. A defterek és a vámnaplók neveinek elemzésekor kiderült, hogy jelentős részük a kereskedelmi és hadi utak mentén fekvő, gazdaságilag fejlett hászvárosokban telepedett meg. Más elbírálás alá esnek a zsoldlajstromokban szereplő török-balkáni katonák, akiket elsősorban a hadászatiilag kiemelt fontosságú várakban helyeztek el. Az alföldi mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Tápiószecső) lakossága tulajdonképpen színmagyarnak tekinthető, leszámítva néhány alacsonyabb rangú helyi török tisztviselőt és kíséretét.⁹⁷

Társadalomtörténeti vonatkozásban nagyon lényeges, hogy a délszláv és zsidó távolsági kereskedők többsége a városok vezető rétegéhez tartozott. Vagyoni helyzetüket tekintve nem sokkal maradhattak el mögöttük a mezővárosok gazdag nagykereskedői, marhatenyésztő-tőzserei és módos iparosmesterei sem. A kiszélesedő paraszti árutermelés ugyanakkor a lakosság tekintélyes hányadát elszegényítette és kiegészítő munka vállalására kényszerítette. Szerencsére a török források vallatásával mód nyílik a társadalmi tagolódás mértékének lemerésére, mégpedig a szolgatartás oldaláról.⁹⁸

96 Káldy-Nagy, 1971. 94. p.; Mészáros, 1976. 483–488. p.; Szilágyi, 1978. 72. p.; Rácz, 1995. 125–126. p.

97 Mészáros, 1979. 150–152. p.; Káldy-Nagy, 1970/b. 161., 166. p.; Az alföldi mezővárosokba érkező falusi lakosok is magyaroknak tekinthetők. Az ő migrációjukról: Szaszakóné, 1986. 63–65. p.; Kocsis, 1979. 18–21. p.; Persze a muszlim civil lakosság olyan városokban is megtelepedett, ahol jelentősebb számú helyőrség nem állomásozott. Az 1571-ben Ráckeven járt K. Rim azt írta a településről, hogy azt — a magyarokon kívül — törökök, zsidók és szerbek lakják: Zirojević, 1976. 157. p.; A városokban élő muszlimokra: Dávid, 1988. 84. p.; Rácz, 1995. 71. p.

98 A módszerre: Mészáros, 1979. 154. p.; Szakály, 1983. 612–618. p.; A XVI. századi paraszti társadalom rétegződéséről jó értékelést ad: Maksay, 1958. 56–67. p.

A 14. táblázatot megtekintve nem lehet kétséges, hogy az első összeírás adatai pontosabbak és mérvadóbbak, mint a későbbieké, még akkor is, ha abban kevesebb személy szerepel, mint például az 1562. évi defterben. Fontos tudni továbbá azt is, hogy a török írnokok csak Vál esetében jelölték, hogy a vezetékneven szereplő személyek szolgák, míg a többi településnél erre semmilyen utalás nem történt.

Néhány mozzanat mégis arra enged következtetni, hogy a defterekbe felvett idegenek munkája szoros összefüggésben áll az adott település gazdasági profiljával. Az alföldi mezővárosok bér munkásai tehát pásztorok, állathajtók, zsellérek, vincellérek vagy más mezőgazdasági alkalmazottak lehettek. Az 1562. évi kecskeméti adójegyzékben már mint pásztorok (csoban) szerepelnek, de a ceglédi juhosgazdák szolgálói állattenyésztéssel foglalkozhattak.

14. táblázat. A budai szandzsák hászvárosainak szolgatartása (1546–1562)

Város	1546		1559		1562	
	Tizedfizető	Szolga	Tizedfizető	Szolga	Tizedfizető	Szolga
Buda	381	9	280	2	243	2
Buják	33	1	30	–	68	3
Cegléd	185	18	152	2	184	1
Földvár	127	11	85	1	105	–
Kecskemét	278	91	358	3	394	37
Nagykőrös	100	27	68	–	181	3
Nagymaros	91	8	189	–	212	2
Óbuda	59	9	54	5	40	–
Pest	126	19	101	1	97	1
Ráckeve	527	59	588	2	74	2
Szecső	43	3	29	–	43	–
Vác	207	20	349	33	240	1
Vál	126	8	58	1	75	2
Visegrád	25	1	25	1	–	–
Összes	288	284	2366	51	2626	54

A Duna mentén elhelyezkedő városokban (Nagymaros, Vác, Buda, Pest, Ráckeve, Dunaföldvár) viszont kereskedő vagy iparosnevet viselő adózók mellett fordulnak elő. A mészárosok, szabók, vargák, tímárok, kalmárok, deákok szinte vala-

mennyi Duna-parti településen tartottak kézművesinasokat, kereskedősegeket, sőt Ráckeven egy-két juhsgazda béresét is nyilvántartásba vették.

Tisztán kell látni azt is, hogy a szolgák száma önmagában véve még nem utal a szelléresedés méreteire. Az 1. táblázat dzsizjét nem fizetők adatainak és a szolgák számának összeadása után megtudható, hogy a törökök a 14 város 3431 lakójából 1191 személyt (34,71%) a társadalom alsó kategóriájába soroltak. A települések közül Visegrádon, Dunaföldváron, Pesten, Válon és Ráckeven ez az arány a 40%-ot is meghaladta.

Magát az elszegényedési folyamatot két forrás táplálta. Az egyik a falvaikat elhagyó jobbágyok beköltözése, amelynek ütemét 1546 előtt nehéz lenne felbecsülni. A népmozgás vizsgálatakor szó volt róla, hogy 1546 és 1559 között főként Vácra, Ráckevére, Nagymarosra, valamint Bujákra, Kecskemétre és Pestre érkeztek nagyobb létszámban vidékiek. Mégsem állítható határozottan, hogy csak a környező települések lakói jelentették a nincstelenek utánpótlását. A szegényebb rétegek megjelenése szoros összefüggésben áll a piaci viszonyokkal is.

A XVI. század második felében nagy méreteket öltő paraszti árutermelés haszná nemcsak a cívisgazdáknál és a nagykereskedőknél, hanem azok alkalmazottainál is lecsapódott. Legalábbis ezt mutatja, hogy a defterekben számos szolgát nősként és vezetőknévvel írtak össze, azaz adófizetőnek számították. Másrészt az alföldi mezővárosokban olyan nem adózók is előfordultak, akik nagyobb tételekben tenyészettek állatokat.

Az elmondottak mindenesetre azt sugallják, hogy a hászvárosokban a társadalmi felemelkedésnek számos lehetősége kínálkozott. A folyamat részleteibe a török források — sajnálatos módon — nem engednek betekintést, csak a végeredményt rögzítik. A néhány kiragadott példa tehát még nem jogosít fel arra, hogy a társadalmi differenciálódásról általános véleményt lehessen formálni, további részletkutatások szükségesek ahhoz, hogy a lakosság rétegződésének teljes értékű leírása elvégezhető legyen.

5. A hászvárosok lélekszáma

Befejezésül külön kell szólni a települések népességéről, illetve annak kiszámítási módjáról. A módszer alkalmazása előtt el kell mondani azt is, hogy a történeti demográfia legújabb eredményei meglehetősen heves vitát váltanak ki a szakemberek körében, jöllehet a magyar és török adóösszeírások feltárása és összehasonlítása napjainkban is nagy lendülettel folyik.

Kutatóink a törökkori népességszám kiszámításához az 1494–95. évi és az 1715–20. (vagy 1784–87.) évi állami összeírás adatait veszik kiindulópontul, és azokból következtetnek a XVI–XVII. század népesedési viszonyaira.⁹⁹ Eszerint a XVI. század végi Magyarország lélekszáma 3,5–4 millió főt tett ki, azaz nem többet, mint a XV. század utolsó éveiben.¹⁰⁰ Ennek a stagnálásnak káros hatását Szakály Ferenc érzékeltette a legjobban: „Magyarország már ekkor kihullott abból az övezetből, amelyben a lélekszám éppen ez idő tájt a korábbi kétszeresére-másfélszeresére növekedett (demográfiai robbanás), és amelybe földrajzi fekvésénél fogva egyébként is beletartozott volna.”¹⁰¹

Abban szinte valamennyi demográfus egyetért, hogy a növekedés elmaradásához a török uralom nagymértékben hozzájárult. Dávid Géza véleménye szerint a XVI. század végén Magyarország 3,5 millió lakosából mindössze 900 ezer fő élt a Hódoltságban, vagyis megközelítőleg ugyanannyi, mint Erdélyben (800 ezer fő), és éppen a fele, mint a királyi országrészben (1,8 millió fő).¹⁰² Ugyanakkor ismertes olyan álláspont is, miszerint az ún. hosszú háború (1593–1606) előestéjén az ország népessége 4–4,5 millió fő körül mozgott.¹⁰³

Ennek a dolgozatnak nem lehet feladata a fenti számítások helyességének vagy annak ellenkezőjének bebizonyítása, illetve hogy állást foglaljon az egyik vagy a másik elmélet mellett. Azt azonban semmiképp sem szabad elhallgatni, hogy a defterekben feltüntetett háztartásfők adataiból csak becslés útján lehet következtetni a lakosság lélekszámára. A történeti demográfiai kutatások máig sarkalatos problémája, hogy az adózó háztartások eredetileg hány tagú kiscsaládot foglaltak magukban. Nyilvánvaló, hogy a helyes szorzószám kiválasztása kulcsfontosságú lépés, ámde az így kapott értékek is mindenképpen elfedik a végleteket. Nem is szólva arról, hogy sem az 5-ös, sem a 20–25-ös koefficiens nem tesz különbséget

99 Dávid, 1988. 79. p.; Rácz, 1995. 88. p.

100 Dávid, 1988. 80. p.; Szabó, 1963. 98. p.; Bakács István számításait, miszerint a XVI. századi Magyarország össznépessége mindössze 2,5 millió főre tehető, alacsonynak tartom. (Bakács, 1963. 138. p.); Ugyanakkor Kovács Zoltán a tizenöt éves háború előtti Magyarország lélekszámát 5–5,5 millió főre becsülte (Kovács, 1971. 18. p.), és bár „eredményét ugyan még nem vette át a szakmai közvélemény, az azonban már látszik, hogy az emeltebb szintű népesedési elképzeléseinek a szempontjait több kutató kezdi mérlegelni és hasznosítani.” (Rácz, 1995. 88. p.) Az ötös szorzószám alkalmazása már a későközépkori viszonyokra sem illik: Kubinyi, 1996. 139. p.

101 Szakály, 1994. 8. p.

102 Dávid, 1988. 82–83. p.

103 Zimányi, 1987. 296. p.

a települések között, így aztán a szorzásokkal csak a már meglévő háne- (dzsizje-fizető háztartás) számok növekednek arányosan.¹⁰⁴ Az össznépesség megközelítően pontos megállapításához tehát figyelembe kell venni a városok eltérő földrajzi és gazdasági adottságait, a polgárok életmódját, valamint a lakosság társadalmi helyzetét.

A defterek vizsgálatakor már említés történt róla, hogy a dzsizje-fizető hánék átlagosan 1,2-1,6 családot jelentenek, vagyis az adózó háztartások alatt körülbelül 6-8 személy értendő. Számításaimat ennek megfelelően településenként külön-külön végeztem, és a végeredményt a 15. táblázatban kikerekítve tüntettem fel.¹⁰⁵

Becsléseim szerint a 14 hászvárosban 1546 és 1562 között 18-25 ezer fő élhetett. A legnépesebb település a török hódoltság katonai és közigazgatási központja, Buda volt. Utána közvetlenül a másik négy náhie-székhely, Ráckeve, Pest, Vác és Kecskemét következett.

Lényegesen megváltozik a helyzet a török várkatonák és hivatalnokok számának kivonásával. Az új sorrendben immár azok a városok (sorrendben: Ráckeve, Kecskemét, Buda, Vác, Cegléd és Nagymaros) kerülnek az élre, amelyek gazdasági értelemben is az élcsoportba tartoztak.

104 A 20-25-ös szorzószám általános alkalmazása — véleményem szerint — csak állandó háborús pusztítások esetén lenne indokolt, amikor is a menekülő jobbágyság ideiglenesen felduzzasztotta a védettebb települések lakosságát. Ennek ellenére néhány kutató elfogadja ezt a magas számot: Kováts, 1972. 5., 12–13. p.; Mészáros-Hausfutter, 1974. 222. p.; Sin, 1982. 204–205. p.; Sin Aranka az összeírtak és a dzsizje-fizetők közötti viszonyt vizsgálta, és így jutott el a 12-22-es szorzószám elfogadásához. Ezt az eljárást azért nem tartom szerencsésnek, mert az adóösszeírók elsődleges célja az adófizetők név szerinti feljegyzése volt, tehát célszerűbb az adózásra kötelezettek (tized- és dzsizje-fizetők) arányait vizsgálni, mint az amúgy is csak hiányosan nyilvántartásba vett helybeli lakosokét. A szorzószámok korrekt értékelésére: Ágoston, 1992. 101. p.

105 Módszerem a következő volt: minden településnél külön-külön kiszámoltam a tizedfizetők és a dzsizje-fizetők arányát, s így megkaptam, hogy egy háztartásfőre hány család jutott. Ezt a hányadost megszoroztam egy kiscsalád átlagos lélekszámával (5 fő), majd az így kapott értéket — amely minden hászváros esetében különböző volt — beszoroztam a dzsizje-fizetők számával, s az eredményhez 20%-ot (összeírási hibaszázalék) hozzáadtam. Mivel Káldy-Nagy Gyula összehasonlító vizsgálatai azt mutatják, hogy a tizedfizető családfőeknek 70 (vagy még kevesebb) százaléka fizette a dzsizjét, ezért adataink inkább a népességszám alsó, semmint felső határát jelentik. (Káldy-Nagy, 1970/a. 92. p.)

15. táblázat. A budai szandzsák hászvárosainak lélekszáma (1546–1562)

Város	Háztartásfők száma			Lakosok száma		
	1546	1559	1562	Nem mohamedánok	Mohamedánok	Összes
Buda	216	234	224	1500-2200	2500-2800	4000-5000
Buják	20	25	68	200-400	100-150	300-550
Cegléd	120	150	185	1100-1200	–	1100-1200
Földvár	50	60	105	650-750	100-150	750-900
Kecskemét	200	250	399	1700-2400	–	1700-2400
Nagykőrös	110	132	180	750-1100	–	750-1100
Nagymaros	60	80	212	550-1300	–	550-1300
Óbuda	40	35	40	250-350	–	250-350
Pest	60	60	98	600-750	1500-1600	2100-2350
Ráckeve	300	700	630	3200-4500	–	3200-4500
Szécső	30	25	46	250-300	–	250-300
Vác	150	167	246	1200-1500	600-800	1800-2300
Vál	50	36	75	450-750	100-150	550-900
Visegrád	5	5	–	150	600-800	7500-950
Összes	1411	1959	2508	12 550- -17 650	5500-6500	18 050- -24 150

Lehetségesnek tartom továbbá azt is, hogy a budai szandzsák területén hasonló jelenség játszódott le, mint Szentés és Csongrád esetében. A két mezőváros és a környező aprófalvak népességét vizsgálva Barta Gábor úgy találta, hogy a gazdasági és társadalmi (demográfiai) folyamatok szervesen kiegészítették egymást: „Gyanítható: a gazdasági felemelkedési folyamat a 15. század végén, a 15–16. század fordulóján indult meg, és mindazt, ami a 16. században végbement, csak második fellobbanásnak lehet tekinteni. Az biztos, hogy egy igazán egészséges társadalom és gazdaság ebben a korszakban nem hanyatlást produkált volna.”¹⁰⁶

A statisztikai adatok is arról árulkodnak, hogy a mezővárosok népessége a korábbi időszakhoz képest valamelyest növekedett. A XV. században az oppidumok lélekszáma még csak 500-1000 fő körül mozgott, és az ország népességének nem több, mint 16-20%-a koncentrált ide.¹⁰⁷ A XVI. század második felében vi-

106 Barta Gábor hozzászólása az MTA Történettudományi Intézetben 1994. április 18-án elhangzott vitán: *Szakály*, 1994. 26–27. p.

szont a budai szandzsák területén ez az arány 22-28%-ra emelkedett,¹⁰⁸ ami — számításaim szerint — átlagosan legalább 900-1300 nem muszlim személy jelenlétét bizonyítja.

A lakosság számbeli növekedése ugyanakkor még nem jelentette a városiasodás előrehaladottságát. A települések — és ezt a migráció iránya és üteme elárulta — „törökös” vagy „falusias” jeleget öltöttek magukra.¹⁰⁹ Nem annyira a betelepülő délszláv, zsidó és cigány nemzetiségek miatt, hanem azért, mert a hódítók — és persze a betóduló vidékiek is — idővel saját képükre alakították át a városnegyedeket. Az erre utazó követeknek nemcsak a dzsámik, minaretek, fürdők, medreszek és vendégfogadók szúrtak szemet, hanem az a sok kosz és piszok is, amely korábban nem nagyon volt jellemző ezekre a településekre. Reinhold Lubenau 1587-ben — négy év múlva pedig Wratislaw báró — szemléletes képet fest Budáról, a hajdan virágzó fővárosról: „...a törökök nem törődnek semmivel, csak lovaiknak legyen hely, egyébként becsuroghat az eső is mindenütt ... Nem sokat törődnek vele, hogy egerek, gyíkok, menyétek, kígyók, skorpiók tanyáznak a házakban, nekik a ház csak arra kell, mint amire a zarándokoknak a menedék.”¹¹⁰

Tudományos értelemben is etikátlan eljárás lenne ezt a számítási módszert az egyedüli helyes megoldásnak tekinteni. Kételyeim ugyanis annak tudatában sem szűnnek meg, hogy a városi lakosság növekedésével párhuzamosan a falvak lélekszáma csökkent, így elméletileg a népsűrűség változatlan maradt. Ez utóbbi a budai szandzsák területén 1580-ban 7,3 fő/km²-t tett ki, és alatta maradt a hódoltság 7,5 fő/km²-t, a királyi Magyarország 15 fő/km²-t, sőt a Török Birodalom 10-14 fő/km²-t mutató átlagos népsűrűségének.¹¹¹

Mindamellettt helytelen lenne ezeket a számokat túlságosan alábecsülni. Gazdasági vonatkozásban Gyimesi Sándor mutatott rá, hogy az új európai interregionális munkamegosztásba Magyarország azért kapcsolódott be agrártermelő és iparcikk-felvevő területként, mert gazdasága és demográfiai helyzete erre tette alkalmassá.¹¹²

107 Makkai, 1963/a. 29. p.; Bácskai, 1965. 28. p.; Ágoston, 1992. 110. p.

108 Dávid, 1988. 83–84. p.; Ágoston, 1992. 109–110. p.

109 Káldy-Nagy, 1970/b. 136–141. p.; Mészáros–Hausfater, 1974. 226. p.; Hegyi, 1982. 83–90. p.; Ágoston, 1992. 126–134. p.

110 Haraszti–Pethő, 1963. 88., 95. p.

111 Dávid, 1988. 85. p.; Ágoston, 1992. 11., 111. p.

112 Gyimesi, 1992. 176. p.; Az alacsony népsűrűségnek káros hatása is volt az agrártermelésre: Rácz, 1995. 90–91. p.

Szükséges a figyelmet felhívni arra is, hogy a hódoltság régiói között — népsűrűség tekintetében — rendkívül nagy különbségek lehettek. Ennek szemléltetésére érdemes a sok tanulsággal szolgáló kuvini(ráckevei)-náhie népesedési viszonyait bemutatni.

A mindössze 247 km²-nyi Csepel-szigeten a XVI. század derekán az össznépesség 6700-8000 fő körül mozgott. Négyzetkilométerenként tehát 27-32 személy élt, ami a királyi Magyarország népsűrűségének kétszeresét tette ki. Mivel a sziget természetes védelmet nyújtott a helybélieknek, a környék jobbágynak beszivárgása is egyre fokozódott. Hasonlóképpen az elbocsátott muszlim és délszláv végvári katonák sem tértek vissza eredeti lakóhelyükre, hanem a dél felől érkező jövevényekkel együtt az ipari-kereskedelmi központokban telepedtek le.¹¹³ A bevándorlók létszáma tehát többszörösére duzzasztotta egy-egy település lakosságát. Mindezek ismeretében úgy vélem, hogy a XVI–XVII. századi városi küszöböt (2000-6000 fő)¹¹⁴ a gazdaságilag fejlett hászvárosok is elérhették. Az egész jelenség persze nem a török hatalom átgondolt várospolitikájának volt köszönhető, hanem a félig elfoglalt ország végvidék jellegéből adódott. A kevésbé jelentékeny települések átlagos lélekszáma viszont 500-700 fő körül mozgoghatott.

113 *Mészáros-Hausfater*, 1974. 226. p.

114 *Makkai*, 1963/b. 67–68. p.; *Granasztói*, 1980. 159. p.

16. táblázat. A Csepel-sziget településeinek dzsizje-fizetői és lélekszáma
(1546–1562)

Település	Dzsizje-fizetők száma			A lakosság lélekszáma
	1546	1559	1562	
Ráckeve	300	700	630	3200-3800
Újfalva	14	24	30	150-180
Szentmárton	26	35	42	210-250
Szentmihály	5	16	24	120-140
Háros	28	50	73	360-440
Tököl	47	78	111	550-660
Csepel	28	43	67	330-400
Szőlős	16	40	53	260-320
Szentmiklós	39	86	115	570-690
Becse	15	40	62	310-370
Gyála	16	29	34	170-200
Makád	18	45	35	170-210
Simonfalva	3	4	6	30-40
Lórév	12	29	36	180-220
Lak	5	3	–	25-30
Csép	–	8	–	40-50
Összes	572	1230	1318	6675-8000

6. Összegzés

Írásomban a török defterek vallatásával és egy új számítási eljárás bevezetésével határoztam meg a hászvárosok népességét. Minden hibaforrás ellenére úgy gondolom, hogy az adózásra kötelezett személyek (tized- és dzsizje-fizetők) arányának kiszámítása biztosabb eredményre vezet, mint a szintén becsléseken alapuló 5-ös vagy 20-25-ös szorzószám alkalmazása.

A legnépesebb települések közül Buda és Pest lakossága csökkent, Ráckeve, Vác és Kecskemét lélekszáma pedig stagnált vagy csak csekély mértékben nőtt a XVI. század első feléhez képest.

A fejlett hászvárosok a városi küszöb felső határát (6000 fő) — véleményem szerint — csak megközelítették, de nem érték el. A 14 településen átlagosan 1300-

1700 személy élhetett, nagy részükben viszont még ennyi sem. A 20-25-ös szorzószám alkalmazását tehát — leszámítva a végvárak közelében elhelyezkedő, állandó hadikészültségben levő településeket — nem látom indokoltnak. Persze a helyes módszer kialakítása érdekében még további kutatások szükségesek, és amíg ez nem történik meg, eredményeimet hipotetikusnak tekintem.¹¹⁵

115 A későközépkori viszonyok értékelésére: *Kubinyi*, 1996. 156–157. p. Itt szeretnék köszönetet mondani dr. Rácz István professzor úrnak értékes tanácsaiért, Németh Istvánnak a Magyar Országos Levéltárban nyújtott áldozatkész segítségéért, és Sziráki György barátomnak, aki a szláv nyelvű szöveget fordította le. Szükségesnek tartom azt is megjegyezni, hogy írásom egy nagyobb összefoglaló tanulmány része, ezért számos részletkérdés kifejtésétől el kellett tekintenem. Célom elsősorban az volt, hogy a török adójegyzékek alapján a népesedési viszonyokat főbb vonalaiban ismertessem, és azokból vonjak le általános következtetéseket a budai szandzsák területére.

A felhasznált irodalom jegyzéke

AT	Antik Tanulmányok
AtSz	Agrártörténeti Szemle
Andrásfalvy, 1957.	<i>Andrásfalvy Bertalan</i> : A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. In: NÉ, 39. (1957) 49–69. p.
Ács, 1984.	<i>Ács Zoltán</i> : Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Bp., 1984.
Ágoston, 1992.	<i>Ágoston Gábor</i> : A hódolt Magyarország. Bp., 1992.
Bakács, 1963.	<i>Bakács István</i> : A török hódoltság korának népessége. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963. 115–142. p.
Bácskai, 1965.	<i>Bácskai Vera</i> : Magyar mezővárosok a XV. században. Bp., 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.)
Bárczi, 1956.	<i>Bárczi Géza</i> : A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. In: MNy, 52. (1956) 2. sz. 144–157. p.
Bessenyei, 1994.	<i>Bessenyei József</i> : Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században. In: Város és társadalom a XVI–XVIII. században. Szerk.: Faragó Tamás. Miskolc, 1994. 35–43. p. (Studia Miskolcinsia 1.)
Biczó, 1976.	<i>Biczó Piroska</i> : Jelentés a Kecskemét-Kossuth téren végzett ásatásról. In: Cumania, 4. (1976) 329–360. p.
Borkayné, 1974.	<i>Borkayné Kállay Ilona</i> : Régi házak Ráckeve kialakuló képében. In: Műv, 18. (1974) 3. sz. 165–169. p.
BR	Budapest Régiségei

- Busbeqius*, 1605. *Busbeqius Augerius Gislenius: Legationis Turcicae epistolae quatuor. Hanoviae, 1605.*
- Danyi*, 1962. *Danyi Dezső: A történeti demográfia tárgya és módszere. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962. Bp., 1962. 5–21. p.*
- Dávid*, 1988. *Dávid Géza: Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft. In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 34. (1988) 1. sz. 79–87. p.*
- Dávid*, 1990. *Dávid Géza: A népesség vándormozgalma a Budai szandzsákban, 1546–1559. In: Keletkutatás. Bp., 1990. tavasz, 30–64. p.*
- Dercsényi*, 1972. *Dercsényi Dezső: Műemlékvédelem és művészettörténet. In: Műv, 16. (1972) 2. sz. 65–62. p.*
- Engel*, 1995. *Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. In: TSz, 37. (1995) 3. sz. 353–365. p.*
- Entz*, 1958. *Entz Géza: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 7–40. p. (Magyarország műemléki topográfiája V.)*
- Entz*, 1974. *Entz Géza: Gótikus építészet Magyarországon. Bp., 1974.*
- Entz*, 1979. *Entz Géza: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. In: ÉÉt, 11. (1979) 1–2. sz. 17–21. p.*
- ÉÉt *Építés—Építészettudomány*
- Fegyő*, 1973. *Fegyő János: Későközépkori lakóház leletmentése Ráckeven. In: Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre, 1973. 93–105. p.*
- Fekete*, 1944. *Fekete Lajos: Budapest a török korban. In: Budapest története III. Szerk.: Szendy Károly. Bp., 1944.*
- Fekete*, 1961. *Fekete Lajos: Latinok a XVI. századi Budán. In: MNY, 57. (1961) 1. sz. 20–25. p.*

- Fekete–Nagy, 1986.* *Fekete Lajos–Nagy Lajos: Budapest története a török korban.* Bp., 1986.
- Fenyvesi, 1986.* *Fenyvesi László: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században.* In: Sz, 120. (1986) 1. sz. 123–162. p.
- Fügedi, 1992.* *Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája.* In: Történeti demográfiai füzetek. Bp., 1992. 7–60. p.
- Füves, 1959.* *Füves Ödön: A ráckevei görögök nyomában.* In: AT, 6. (1959) 1–3. sz. 117–122. p.
- Gecsényi, 1991.* *Gecsényi Lajos: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben.* In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVIII. Debrecen, 1991. 25–35. p.
- Gergelyffy, 1973.* *Gergelyffy András: Középkori lakóházak Ráckevén.* In: ÉÉt, 5. (1973) 405–410. p.
- Granasztói, 1980.* *Granasztói György: A középkori magyar város.* Bp., 1980. (Magyar História)
- Gyárfás, 1885.* *Gyárfás István: A jászkunok története IV. 1542–1626.* Bp., 1885.
- Gyimesi, 1992.* *Gyimesi Sándor: A korai kapitalista fejlődés és kései feudalizmus.* In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből II. Szerk.: Makk Ferenc. Bp., 1992. 173–189. p.
- Haraszti–Pethő, 1963.* *Haraszti Sándor–Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon.* Bp., 1963.
- Hegyi, 1982.* *Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén.* Bp., 1982. (Magyar História)
- Hegyi, 1995.* *Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon.* Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.)

- Irásné*, 1976. *Irásné Melis Katalin*: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. In: BR, XXIV/1. Bp., 1976. 313–348. p.
- Iványi*, 1941. *Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). In: TBM, IX. Bp. 1941. 32–84. p.
- Kathona*, 1974. *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. (Humanizmus és reformáció 4.)
- Káldy-Nagy*, 1959. *Káldy-Nagy Gyula*: A dzsizje-defterek és a tahrir-defterek népességstatisztikai forrásértéke. In: Történeti Statisztikai Közlemények 3. (1959) 1–2. sz. 108–117. p.
- Káldy-Nagy*, 1962. *Káldy-Nagy Gyula*: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. In: AtSz, 4. (1962) 3–4. sz. 579–601. p.
- Káldy-Nagy*, 1966. *Káldy-Nagy Gyula*: Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. In: Szigetvári Emlékkönyv 1566–1966. Szerk.: Rúzsás Lajos. Bp., 1966. 115–155. p. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 69. Series Historica 36.)
- Káldy-Nagy*, 1968. *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp., 1968. 27–97. p.
- Káldy-Nagy*, 1970/a *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.)
- Káldy-Nagy*, 1970/b *Káldy-Nagy Gyula*: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1970. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.)
- Káldy-Nagy*, 1971. *Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177)

- Káldy-Nagy, 1977.* *Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Bp., 1977. (Pest megye múltjából 3.)
- Káldy-Nagy, 1985.* *Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Bp., 1985. (Pest megye múltjából 6.)
- Kocáb, 1913.* *Kocáb Frigyes: Gazdasági életünk a XVI. század második felében.* Bp., 1913.
- Kocsis, 1979.* *Kocsis Gyula: A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században.*
In: *Ethnographia*, 90. (1979) 1. sz. 15–41. p.
- Kollányi, 1905.* *Kollányi Ferencz: Regesták a római és páрмаi levéltárakból.*
In: *TT*, 1905. 311–376. p.
- Kováts, 1972.* *Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig (II).* In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1972.*
Szeged, 1972. 3–25. p.
- Kozák, 1970.* *Kozák Éva: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári öregtoronynál.*
In: *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve I.* Szekszárd, 1970. 181–208. p.
- Kozák, 1973.* *Kozák Éva: A dunaföldvári öregtorony régészeti feltárása.*
In: *Műv*, 17. (1973) 4. sz. 193–199. p.
- Kubinyi, 1985.* *Kubinyi András: Középkori városkutatásunk újabb eredményei.*
In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai.* Szerk.: Fodor István és Selmeczi László.
Bp., 1985. 211–230. p.
- Kubinyi, 1996.* *Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén.* In: *TSz*, 38. (1996) 2–3. sz. 135–161. p.
- Littke, 1908.* *Littke Aurél: Buda-Pest a török uralom korában.* Bp., 1908.

- Lócsy*, 1959. *Lócsy Erzsébet*: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. In: BR, XIX. Bp., 1959. 342–349. p.
- MNy Magyar Nyelv
- Magdics*, 1888. *Magdics István*: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888.
- Majlát*, 1943. *Majlát Jolán*: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykovácsos gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp., 1943. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15.)
- Makkai*, 1963/a *Makkai László*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la reformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und reformation in Polen und in Ungarn (1450–1650). Redigiert von Gy. Székely und E. Fügedi. Bp., 1963. 27–46. p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.)
- Makkai*, 1963/b *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp., 1963.
- Maksay*, 1958. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7.)
- Maksay*, 1960. *Maksay Ferenc*: A családnevek kialakulásához. In: Névtudományi Vizsgálatok. Bp., 1960. 169–171. p.
- Marosi*, 1984. *Marosi Endre*: Habsburg- és törökellenes harcok. In: Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp., 1984. 179–227. p.
- Mészáros*, 1960. *Mészáros István*: Történeti statisztikai források a török hódoltság korából. In: Statisztikai Szemle, 38. (1960) 5. sz. 501–515. p.

- Mészáros, 1976.* *Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez.* In: Sz, 110. (1976) 3. sz. 474–489. p.
- Mészáros, 1978.* *Mészáros László: Der Handelsverkehr der slawisierten Latini aus Ragusa in den Ofner türkischen Zollbüchern (1550–1580).* In: Studia Slavica, 1978. 24. tom. 1–2. fasc. 177–186. p.
- Mészáros, 1979.* *Mészáros László: Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén.* In: Bács–Kiskun megye múltjából II. A késői feudalizmus kora. Kecskemét, 1979. 58–286. p.
- Mészáros–Hausfatter, 1974.* *Mészáros László–Hausfatter Katalin: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez I–II (1546–1562).* In: Demográfia, 17. (1974) 1–2. sz. 108–122., 213–235. p.
- Miskei, 1996/a* *Miskei Antal: Ráckeve középkori pecsétje és címere.* In: Fons, 3. (1996) 1. sz. 31–49. p.
- Miskei, 1996/b* *Miskei Antal: A latinok megtelepedése a Csepel-szigeten a 16. század második felében.* In: A Batthyány Kázmér Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola Évkönyve 1996. Szigetszentmiklós, 1996. Megjelenés alatt.
- MNy Magyar Nyelv
- MOL Magyar Országos Levéltár
- Műv. Műemlékvédelem
- MzsidOklt. Magyar–zsidó Oklevéltár. II. köt. 1540–1710.
Szerk.: Mandl Bernát. Bp., 1937. XVIII. köt. 1290–1789.
Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1980.
- NÉ Néprajzi Értesítő
- N. Kiss, 1960. *N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek.* Bp., 1960.
- OSZKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

- Pach*, 1986. *Pach Zsigmond Pál*: Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században. Bp., 1986.
(Előadások a Történettudományi Intézetben 4.)
- Papp*, 1955. *Papp László*: Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.
In: MNy, 51. (1955) 2. sz. 258–263. p.
- Papp*, 1963. *Papp László*: A magyar névtan helyzetéről.
In: Va, 6. (1963) 5. sz. 76–85. p.
- Petritsch*, 1991. *Petritsch, Ernst Dieter*: Regesten der osmanischen Dokumente in Österreichischen Staatsarchiv I. 1480–1574. Wien, 1991.
(Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs.
Ergänzungsband 10/1.)
- Rácz*, 1995. *Rácz István*: A török világ hagyatéka Magyarországon.
Debrecen, 1995.
- Rég. Füz. Régészeti Füzetek
- Réthy*, 1962. *Réthy Antal*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp., 1962.
- Rúzsás*, 1966. *Rúzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára.
Szerk.: Rúzsás Lajos. Bp., 1966. 199–234. p.
- Rúzsás–Szűcs*, 1966. *Rúzsás Lajos–Szűcs Jenő*: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. Különlenyomat a MTA II. Osztályának Közleményeiből. Bp. 1966. XV. k. 1–2. sz. 5–67. p.
- Sahm*, 1912. *Wilhelm Sahm*: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. I. Teil. Königsberg, 1912. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.)
- Salamon*, 1886. *Salamon Ferencz*: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1886.

- Sin*, 1982. *Sin Aranka*: Török adóösszeírások felhasználhatósága a településszerkezeti és gazdaságtörténeti kutatásban (1546–1562). In: Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből (A XV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat nyert dolgozatok). Bp., 1982. 194–227. p. (Tudományos Diákköri Füzetek 11.)
- Sinkovics*, 1987. *Sinkovics István*: A három országrész igazgatása. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 393–473. p.
- Skarica*, 1581. *Skarica Máté*: Kevi Varassarol valo szep Historia, 1581. In: OSZKK. Fol. Hung. 2904.
- Sz Századok
- Szabó*, 1977. Bél Mátyás Pest megyéről. Ford.: *Szabó Béla*. Szentendre, 1977. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)
- Szabó*, 1954. *Szabó István*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp., 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86.)
- Szabó*, 1963. *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963. 63–113. p.
- Szakály*, 1969. *Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd, 1969. 5–85. p.
- Szakály*, 1970. *Szakály Ferenc*: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez). In: Történeti Statisztikai Évkönyv, 1967–1968. Bp., 1970. 61–133. p.
- Szakály*, 1971. *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege.

- Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. 235–272. p. (Grazer Forschungen. Band 1)
- Szakály, 1981.* *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.
- Szakály, 1983.* *Szakály Ferenc:* Török megszállás alatt (1543–1686). In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 535–738. p.
- Szakály, 1984.* *Szakály Ferenc:* Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. In: Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp., 1984. 133–178. p.
- Szakály, 1990/a* *Szakály Ferenc:* Trianon török kori gyökerei. In: História, 12. (1990) 3. sz. 5–7. p.
- Szakály, 1990/b* *Szakály Ferenc:* Nagy Gergely pereskutasi „kereskedő-tőzsér” viszálya Nagyszombat városával (1588). Adatok a 16. századi kereskedelem-szervezet kérdéséhez. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVI. Szeged, 1990. 123–144. p.
- Szakály, 1991.* *Szakály Ferenc:* Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben. In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11–50. p.
- Szakály, 1994.* *Szakály Ferenc:* Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)
- Szakály, 1995.* *Szakály Ferenc:* Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
- Szalay, 1859.* *Szalay László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859.

- Szalay*, 1861. *Szalay Ágoston*: Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Pest, 1861.
- Szamota*, 1891. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891.
- Szaszkóné*, 1986. *Szaszkóné Sin Aranka*: Településszerkezet Kecskemét és Nagykőrös környékén a török korban. In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 6. Bp., 1986. 59–86. p.
- Székely*, 1970. *Székely György*: A személynevek és a történettudomány. In: Névtudományi Előadások II. Bp., 1970. 201–209. p.
- Szilády*, 1872. *Szilády Áron*: A defterekről. Pest, 1872. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből II.)
- Szilágyi*, 1978. *Szilágyi Mihály*: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szekszárd, 1978. 5–98. p.
- Takáts*, 1928. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból IV. A török hódoltság korából. Bp., 1928.
- Takáts*, 1979. *Takáts Sándor*: Bajvívó magyarok. Képek a török világból. Bp., 1979.
- Takáts–Eckhart–Szekfű*, 1915. *Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula*: A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Bp., 1915.
- Tardy*, 1979. *Tardy Lajos*: Régi hírünk a világban. Bp., 1979.
- TBM Tanulmányok Budapest múltjából
- TSz Történelmi Szemle
- TT Történelmi Tár
- Urosevics*, 1969. *Urosevics Daniló*: A magyarországi délszlávok története. Bp., 1969.

Va	Valóság
Vass, 1971.	<i>Vass Előd</i> : Káldy-Nagy Gyula Magyarországi török adóösszeírások c. könyvének ismertetése.
In: AtSz, 13. (1971) 1–2. sz. 226–228. p.
Vass, 1976.	<i>Vass Előd</i> : A hódoltsági terület nyugati áruforgalma a XVI. században váci török vámnaplók és magyar kamarai iratok tükröződésében. In: Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kd. 4103. Bp., 1976.
Vass, 1980.	<i>Vass Előd</i> : Zsidók a hódoltságsági forrásokban.
In: MzsidOklt. XVIII. 1290–1789. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1980. 11–30. p.
Vass, 1983.	<i>Vass Előd</i> : Vác a török korban. In: Vác története I. Szerk.: Sági Vilmos. Szentendre, 1983. 77–119. p. (Studia Comitatus 13.)
Várkonyi, 1989.	<i>Várkonyi Ágnes, R.</i> : „Folyóvizünk, amelyből élünk...”
In: Va, 32. (1989) 12. sz. 85–95. p.
Velics–Kammerer,
1886–1890	<i>Velics Antal–Kammerer Ernő</i> : Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp., 1886–1890.
Veress, 1901.	<i>Veress Endre</i> : Izabella királyné 1519–1559. Bp., 1901. (Magyar Történeti Életrajzok)
Zimányi, 1987.	<i>Zimányi Vera</i> : Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 285–391. p.
Zirojević, 1976.	<i>Olga Zirojević</i> : Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku. Novi Sad, 1976. (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije. Knjige 14.)

Miskei, Antal: Bevölkerungsdichte und gesellschaftliche Verhältnisse in den Budaer-Sandschak Städten in zweiter Hälfte des 16. Jahrhunderts

Die Arbeit befaßt sich mit der Bevölkerungsdichte und den gesellschaftlichen Verhältnissen in den Budaer-Sandschak Städten. Diese Aufgabe kann vor allem auf Grund der türkischen Steuererfassungen (Defter) durchgeführt werden.

Das vorrangige Ziel der Türken war die namentliche Registrierung der Steuerzahler. Als Dschisje-Steuerzahler zählte derjenige, dessen jährliches Einkommen über 300 Akse lag. Sie zahlten jährlich 50 Akse in zwei Raten. Zu den zehentpflichtigen Familienoberhäuptern gehörten diejenigen, die ihre Steuern mit Produkt- und Tierabgaben bezahlten. Zu den Quellen werden sie unter dem Familiennamen, Vor- und Nachnamen, weiterhin unter sogenannten „Ersatznamen“ (Priester, Richter, Schmied, Witwe usw.) registriert und waren meistens verheiratete Bürger. Die nicht Steuerpflichtigen wurden als verheiratete oder ledige Familienmitglieder sowie als Fremde (Diener, Hirten) zusammengeschrieben.

Die Methode des Autors basiert auf der Grundlage des Verfahrens von Gyula Káldy-Nagy und László Fenyvesi. Zuerst wurde der Anteil der Steuerpflichtigen untersucht. Der Autor hat festgestellt, daß der Anteil der Dschisjezahler Familienoberhäupter im Durchschnitt 1,2-1,6 zehentpflichtigen Familienoberhäupter bedeutet, die Haushalte sind nicht im biologischen, sondern im wirtschaftlichen (Steuer) Sinne zu verstehende Familien.

Auch laut des Autors ist die Steuerregistrierung der Türken ziemlich mangelhaft. Aus der Erfassung der Bevölkerungswanderung geht hervor, daß die Migration keine größeren Ausmaße hatte, sie verlief in einem Erfassungsgebiet von 15-20 km. Das Problem war, daß die Türken auffallend wenig Diener zusammengeschrieben haben, aber niedrig erscheint uns auch die Anzahl derer, die außerhalb dem Gebiet der Türkenherrschaft geraten sind.

Insgesamt liegen die analysierbaren Zahlenangaben der Steuererfassung niedrige als der wirkliche Wert, auch deshalb, wie die Zolltgebücher, Briefwechsel und andere Quellen aus jener Zeit von einer hochgradigen Migration der städtischen Bürgerschaft zeugen. Unter Berücksichtigung dieser Umstände wurde der Versuch gemacht, die Bevölkerungszahl zu bestimmen.

Die Methode war die folgende: bei jeder Siedlung wurde der Anteil von Dschisje- und Zehentpflichtigen getrennt untersucht. Diese Zahl wurde mit der durchschnittlichen Seelenzahl einer Kleinfamilie (5 Personen) multipliziert, und den so errechneten Wert — der bei allen Städten unterschiedlich war — wurde mit

der Zahl der Dschisjezahler multipliziert, zu dem Ergebnis wurde 20% (Fehlerprozent der Zusammenschreibung) hinzugegeben.

Der Autor hat also die Multiplikationszahlen 5 und 20-25 nicht benutzt, weil diese nicht den tatsächlichen Zustand zeigen.

Nach der Untersuchung der Steuerlisten kann festgestellt werden, daß die so erhaltenen Werte eher den unteren als den oberen Wert der Bevölkerung bedeuten. Es ist auch sicher, daß man die Gesamtheit der 14 Siedlungen uns dann genauer bestimmen kann, wenn man mit Hilfe von zuverlässigen türkischen und ungarischen Quellen die von Budaer-Sandschak bewohnten Siedlungen untersuchen könnte. Solange dieses nicht geschieht, sind die Ergebnisse als hypotetisch zu behalten.

ERDÉLYI GABRIELLA

HIERONIM ŁASKI KONSTANTINÁPOLYI JELENTÉSE EGY FERDINÁND-PÁRTI FŐÚR TOLLÁN

Megjegyzések a sztambuli tárgyalások (1527–1528) történetéhez

1528. május 2-án Thurzó Elek, I. Ferdinánd magyar király országbírája I. János, szintén magyar király és a török szultán szövetségéről és ennek jegyében Szülejmán által személyesen vezetett Ferdinánd elleni hadjárat készülétéről adott számot urának.¹ Értesülései megbízható forrásból származtak: az ellenpárt „*egy igen tekintélyes embere*”, lelkiismeretére hallgatva május 1-jére, Budától nyolc mérföldre titkos találkozóra hívta Thurzót, ahol ismertette előtte Hieronim Łaski jelentését, amelyet a Portáról írt János királyhoz, majd Ferdinánd bizalmas hívét arra kérte, tudassa a hírt királyával. Vajon ki lehetett ez a személy, aki megijedve a kereszténység fő ellenségével kötött szövetségtől, Ferdinándtól remélte hazája számára a kivetető utat? Thurzó levelében maga sem meri felfedni a hírhozó kilétét, csak annyit mond, hogy nem Czibak Imréről van szó. Így csupán találgathatunk. Czibak váradi püspökkel ekkor már hónapok óta tárgyaltak a Ferdinánd-párt vezető politikusai átállásáról, és hozzá hasonlóan ekkortájt már a száműzött király mellett legtovább kitartó utolsó néhány főúr is — Homonnai Drugeth Ferenc tárnokmester és Radics Bosics naszádos kapitány, rácz vezér esete ismert — alkudozásokba bocsátkozott a győztes ellenpárttal.² Maga Radics a váradi püspök révén vette fel a kapcsolatot Ferdinánd híveivel. Az ő példájukkal szemben Ártándy Pál, aki Munkács várát tartotta kezében, a jelek szerint megingathatatlan maradt a győztes király híveinek ostromlásával szemben,³ de ő a kevés kivételhez tartozott. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a hírhozót az elbizonytalanodó főurak között sejtjük. Szapolyai

1 Thurzó 1528. május 2-i levelét l. a Függelékben.

2 *Barta Gábor*: A mohácsi csatától a sztambuli egyezségig (I. János király története, első könyv). Kandidátusi disszertáció, 1983. (MTA Kézirattár) 287–288. p. (a továbbiakban *Barta*, Kand. dissz.)

3 Szalaházy Tamás levele Ferdinándhoz, 1528. július 29. In: *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*. Hrsg. Anton von Gévay. I. (1527–1532) Wien, 1840. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Suleiman I. Gesandtschaft Johann Hoberdanacz und Sigmund Weichselberger. (a továbbiakban *Gévay*, 1840) N° 10.

Tarnowból 1528 áprilisában Łaski után küldött utasításában arra kérte a már útban hazafelé lévő lengyel diplomatát: „*Írjon nekünk mihamarabb Radics útján, ő ugyanis majd továbbítja a levelet hozzánk.*”⁴ A rác nagyúr, miután János 1527 őszén Ferdinánd hadai elől Lippáról Erdélybe hátrált — ahonnan Łaskit októberben Sztambulba indította —, tovább folytatta a Tiszántúlon a Ferdinánd-párt elleni harcot, és sikerült tartósan megvetnie a lábát a vidéken Lippa székhellyel. Elképzelhető tehát, hogy nemcsak János számára tűnt Radics közvetítése a portai követéssel való érintkezés legjobb módjának, hanem Łaski futárja maga is ezt az utat és megoldást választotta. Második hazatérési kísérlete során a lengyel maga is Lippán át igyekezett Tarnowba urához. Ezek a körülmények arra utalnak, hogy talán Radics Bosics, János ingadozó naszádos kapitánya áll e titokzatos ismeretlen mögött — de ez egyelőre inkább csak feltételezés, mint történelmi tény lehet. Nem kevésbé rejtélyes, ahogy Łaski jelentése e rejtőzni próbáló személyhez jutott: a levelet az illető saját várában találta hazatértekor, így az azt hozó futár kiléte előtte is ismeretlen maradt.

A számos rejtély ellenére, mivel Thurzó részletesen beszámolt Ferdinándnak Łaski leveléről, lehetőség nyílik arra, hogy azt a követ későbbi naplószerű jelentésével összevetve megvizsgáljuk. Az összehasonlítás alapján — amint ezt igyekszem alább illusztrálni — fenntartás nélkül állíthatjuk, hogy a Thurzó által ismertetett levél valóban János sztambuli követének tollából származik. Mi több, keltezése is megbízható pontossággal megállapítható. Az elemzés alapjául szolgáló igen részletes Łaski-féle jelentést (a továbbiakban az egyértelműség végett: napló) nemrégiben magyar fordításban Barta Gábor adta közre. A kiadó feltevése szerint a követ beszámolóját János király számára készítette azt követően, hogy Tarnowba visszatért hozzá, vagyis 1528 nyárutóján-őszén.⁵ A napló mellett Thurzó tudósítása révén Łaski legrészletesebb helyszíni jelentése maradt ránk portai tárgyalásairól és eredményeiről, amely ezáltal a középkori Magyar Királyság széthullásához vezető eseménysor egyik legvitatottabb állomása alapvető forrásának tekinthető (a továbbiakban: jelentés). A jelentés elemzésén túl egyrészt annak jellegéből adódóan, másrészt a tárgyalások történeti körülményeit, jelentőségét és menetét tárgyaló frissen megjelent feldolgozásra és forráskiadásra való tekintettel, elsősorban

4 „*Scribatis nobis citissime per viam Radich, ipse enim mittet eas ad nos*”. A titkosírást feloldva az utasítást közli: *Pociecha, Wladislaw: Krolowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia*. IV. köt. Poznan, 1958. 331–332. p.

5 *Barta Gábor: Bevezetés*. In: *Két tárgyalás Sztambulban*. Összeáll.: Barta Gábor. Bp., 1996. (Régi Magyar Könyvtár, Források 5.) (a kötet a továbbiakban *Két tárgyalás Sztambulban*) 51. p.

a sztambuli szövetség, illetve Ferdinánd portai kudarca hírének Magyarországra való érkezéséről, hazai fogadtatásáról és értékeléséről lesz szó. Az ország jövőjének kulcsa ekkor a török kezében volt, így különösen érdekes számunkra, hogy a menekült lengyelországi magyar udvarban, illetve a budai kormány köreiben ekkoriban milyen ismeretek, sejtések és félelmek uralkodtak a török Magyarországra vonatkozó politikai törekvéseit illetően, mivel ezáltal talán jobban megérthetjük a sokszor politikai erkölcstelenséggel vádolt magyar társadalom vezető rétegeinek politikai döntéseit. Végül a függelékben Thurzó szóban forgó levele olvasható.

*

Az I. Ferdinánd hadai elől az akkor éppen Erdélybe visszaszoruló János király hosszas tépelődés után arra az elhatározásra jutott, hogy nála erősebb magyarországi vetélytársa ellenében a törökhöz fordul segítségért. Eddigre ugyanis egyértelművé vált számára, hogy a szultán a Habsburg uralkodót nem tűri meg Magyarországon, miközben iránta többször is hajlandóságát fejezte ki. Úgy látta, a törökkel való szövetségkötés révén még lehetséges az ország megmentése a töröknek való teljes alávetettségtől.⁶ 1527. október derekán útnak indította Sztambulba tehetséges lengyel diplomatáját, Hieronim Łaskit. A követ feladata az volt, hogy szövetséget hozzon létre Magyarország és a Török Birodalom között a hűbéri alávetettséget szimbolizáló adófizetés nélkül. A követ december 22-én érkezett meg a Portára, ahol még aznap megkezdte tárgyalásait Ibrahim nagyvezírral. Az érdemleges tárgyalások már január végén befejeződtek. Szülejmán a vártnál többet is ígért János királynak: továbbra is fenntartotta ugyan igényét a szablyával meghódított országra, de a királyi méltóságot egyelőre átengedte Jánosnak, és személyes jövetelét ígérte neki Ferdinánd ellenében. A szultán nagylelkűsége nem hiába ijesztette meg János követét. 1526 óta mindenki számára nyilvánvaló volt, mit jelent az, ha száz-ezres nagyságrendű török sereg lép az ország területére. Łaski azonban ekkor már hiába érvelt amellett, hogy nincs szükség a szultán személyes hadbavonulására, elegendő, ha a szultán a határbeli szandzsákbékeket János megsegítésére küldi. A követet ezt követően egy ideig visszatartották, így végül csak február 29-én indulhatott hazafelé, rögtön azt követően, hogy kézhez kapta a szultán írásbeli válaszát. Havasalföldön keresztül igyekezett Jánoshoz, akit nemigen tudta, hogy hol is keresen. Az időközben Ferdinándhoz állt havasalföldi vajda azonban áprilisban fog-

6 Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez). In: Történelmi Szemle, 37. (1995) 1. sz. (a továbbiakban Barta, 1995.) 30–31. p.

ságba vetette, ahonnan megszökött és visszamenekült Sztambulba, és itt tanúja lehetett Ferdinánd követi béketárgyalásainak. Kényszerű második portai tartózkodását követően végül csak 1528 augusztusának vége felé érkezett vissza királyához Tarnowba.⁷

A Thurzó tollán ránk maradt jelentésben Łaski azt állítja, hogy már kétszer is írt tárgyalásairól Jánosnak, de választ egyikre sem kapott. Azon, hogy a követ levelei nem találták meg királyát, különösebben nem csodálkozhatunk. A nagy távolság, a Ferdinánd-párt lesben álló felderítői mellett János király kényszerű helyváltoztatásai, menekülése is megnehezítette a kézbesítést, amit Łaski szóban forgó jelentésének sorsa is jól példáz. Hogy ez megtalálta-e végül Jánost Tarnowban, nem tudjuk. Az viszont Szapolyai 1528. április 4-én követének titkosírással írt utasításából ismeretes, hogy Łaski január 20-án Konstantinápolyból írt Jánosnak, és ez el is jutott a címzetthez. Az utasításból kiderül, hogy levelében a követ arról értesítette, hogy a szultán által mellé adott csapatokkal hamarosan hazafelé indul. Válaszul János tájékoztatta a diplomatát Tarnowba „jöveteléről”, az ott folytatott toborzásról, csapatainak május 7-ére tervezett poseni gyülekezőjéről, azt követően indulásukról Magyarországra, végül pedig Łaski török csapatainak saját magyar, cseh és német katonáival való egyesülését tervezte, ezért arra kérte a követet, hogy minél előbb tájékoztassa őt hollétéről.⁸ Łaski naplójának kronológiája szerint január 20-án a lengyel diplomata legfeljebb remélhette a szultánnal való megegyezés létrejöttét és azt, hogy a szultán török segédcsapatokat ad mellé. Sejtései és reményei kész tényként való közvetítése nem volt idegen e vakmerő diplomata gyakorlatától. Ezt tette január 23-án is: a tárgyalásokat befejeztem, hétfőn indulok vissza Magyarországra tízezer katona és a nikápolyi szandzsákbég kíséretében — írta Lengyelországba birtokigazgatójának.⁹ A szultán szóbeli választ követően azután ő maga kérte Ibrahimtól, hogy adják mellé a nikápolyi szandzsákbéget, amit a nagyvezír jóvá is hagyott.¹⁰ Łaski követsége során haza írt beszámolói sorában végül meg kell említeni április 14-én Tîrgovişteből Zsigmond lengyel királynak, illetve Jánosnak írt leveleit. Zsigmondnak szóló levelében tárgyalásai

7 Łaski útjára I. Barta Gábor: Bevezetés. In: Két tárgyalás Sztambulban. 21–23., 26., 52. p.; A tárgyalások menetére I. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. In: Két tárgyalás Sztambulban. (a továbbiakban Hyeronimus Łaski tárgyalása) 99., 160., 162–164., 171–172. p.

8 *Pociecha*, W.: i. m. 331–332. p.

9 Acta Tomiciana. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae ... Sigismundi I. Regis Poloniae. X. vol. Poznan, 1899. (a továbbiakban Acta Tomiciana X.) N° 54.

10 Hyeronimus Łaski tárgyalása. 162–163. p.

eredményeiről megírta, hogy János számára nemcsak adó nélküli békét, de ellenségei ellen segítséget is szerzett.¹¹ A Jánosnak küldött levél sajnos nem maradt ránk, de hogy létezett, azt Barta Gábor is valószínűsítette.¹² Feltevését alátámasztja, hogy Szapolyai egy későbbi levelében maga hivatkozott e levélre. 1528 augusztusában Zsigmond király előtt azzal próbálta igazolni követe Ferdinándnak címzett, április 10-én Türgövisztében kelt hadüzenetének hamisságát, hogy ugyanezen időben Łaski neki is írt, melyben részletesen beszámolt tetteiről és tárgyalásairól, így nem valószínű, hogy ily hosszú beszámolóban a hadüzenetről megelégedett volna.¹³

Számunkra az első fontos tisztázandó kérdés: mikor írhatta János király követe a Thurzó közvetítésével fennmaradt jelentését királyának? A válaszdadás során a következőkben körbejárjuk valamennyi problémát. A keltezés megállapításához a diplomata jó támaszpontot adott: megkapta a szultán végső válaszát, így mindent biztosra lehet venni, többet nem is ír már ezután. Łaski naplójából tudjuk, hogy Ibrahimmal folytatott hosszas alkudozásai záróaktusaként maga a szultán január 27-én adott szóbeli választ.¹⁴ Jelentését tehát ezt követően írhatta. A további pontosítás végett szemügyre kell vennünk a jelentés további részleteit. Érdekes egybecsések figyelhetők meg Łaski január 28-án Ibrahimmal folytatott, gyakorlatilag utolsó érdemleges tárgyalásának naplóbeli leírása¹⁵ és a jelentés egyes pontjai között. Először: jelentésében a lengyel azt írta, hogy a szultán 40 ezer törököt ad Szapolyai megsegítésére, akikkel együtt maga is Nándorfehérvárra megy. Ugyanakkor a napló szerint január 28-án a követ a mindenható nagyvezírtől azt kérte, hogy adja mellé a nikápolyi szandzsákbéget, Havasalföld és Moldva vajdáját, akikkel csatlakozik Jánoshoz. Ibrahim jóváhagyását adta a fenti szandzsákbég Magyarországra jöveteléhez, Radul vajda és a moldvaiak mozgósításához, de csak néhány ezer embert ígért Łaski mellé. Másodsor: a jelentésben 150 különféle fajtájú ágyú puskaporral szintén a szultán ajándéka. A napló által rögzített tárgyalásokon pedig a követ kérésére a török államférfi 50 ágyút és 50 mázsa salétromot és puskaport ajánlott fel, melyet a Tiszáig szállíttat. Harmadszor: a végeken a szandzsákbégek húszezer embert tartanak készenlétben arra, hogy a Łaskival érkezőkkel együtt csatlakozzanak szövetségesük csapataihoz — közvetíti a követ szavait Thurzó. En-

11 Acta Tomiciana X. N° 200.

12 Barta Gábor: A Sztambulba vezető út. Bp., 1983. (a továbbiakban Barta, 1983.) 181. p. és 253. jz.

13 Acta Tomiciana X. N° 364.

14 Hieronimus Łaski tárgyalása. 160. p.

15 Uo. 162–164. p.

nek megfelelően — szintén a lengyel kérésére — Ibrahim január 28-án megígérte, azonnal ír a szandzsákbégeknek, hogy legyenek készek a vajdához csatlakozni. Negyedszer: a napló szerint Ibrahim a beszélgetés befejeztével a követnek meghagyta, hogy királyát minderről tájékoztassa és János küldjön a hadiszállítmány fogadására a Tiszához megbízottakat. Mivel a diplomata jelentését valóban azzal zárja, hogy a közeljövőben János várakozzon hadsereggel Nándorfehérvárnál, logikusnak látszik — noha a követ a találkozás helyszínét előre tolta —, hogy a jelentés az Ibrahimmal folytatott végső egyeztetés hatására, vagyis az 1528. január 28-át követő napokban keletkezett.

A jelentés és a napló az eddigiekben emellett tulajdonképpen csak az ígért segítség mennyiségi mutatóiban különbözik. Ezt magyarázhatjuk egyszerűen a lengyel szokásos nagyotmondásával. Łaski végül nemhogy nem 40 ezer, de még csak nem is az Ibrahim által ígért néhány ezres sereg társaságában távozott Isztambulból. Csapatái legfeljebb néhány száz főre tehetők, amelyet áprilisban Radul vajda könnyedén szétvert.¹⁶ Ugyanakkor márciusban Velencében is úgy tudták, hogy János király követét 10 ezer ember kísérte hazafelé.¹⁷ Ami pedig a határmenti mozgósításokat illeti, Piero Zen, az ekkor a Portán tartózkodó, mindig jól értesült velencei bailo, február 5-i jelentésében maga is azt írta, hogy a Łaskival való tárgyalások hatására a szandzsákbégek több mint 70 ezer emberrel már készülődnek a magyarországi harcokra.¹⁸ Azt is figyelembe kell tehát vennünk, hogy a János király követével való megegyezés hatására a Porta valóban tervezte a főerők az évi támadását, és februárban meg is kezdődtek az ehhez szükséges nagyméretű előkészületek. A kezdeti nagy lendület azonban áprilisra lepadt, és a nyáron Szapolyai és Szülejmán szövetsége még csak — jóllehet a megszokottnál jóval nagyobb — török betörések formájában éreztette hatását.¹⁹ Nem elképzelhetetlen tehát az sem, hogy a tárgyalásokon még valóban igen nagy számokban gondolkoztak, míg Łaski naplója — amely már a végbement nyári események fényében készült — már inkább a valóság tényeihez alkalmazkodott.

Ennél sokkal komolyabb fejtörést okoz számunkra a jelentés szerzője azzal, hogy a török–magyar szövetség feltételeiről a naplóbeli tárgyalások megegyezéseivel szinte teljesen ellentétesen számol be. „Az adó is, amelyet a vajda ezután az

16 Barta, 1995. 30. p.

17 Óvári Lipót: A MTA Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. köt. Bp., 1894. N° 67.

18 Marino Sanuto naplóját idézi Barta, 1995. 29. p. és 96. jz.

19 Az 1528 áprilisában újrakezdődő török harci cselekmények részletes ismertetését l. uo. 12–19., 29. p.

ország részéről a szultánnak adna, igen csekély lenne, és inkább csak névleg, mint gyakorlatilag adó. Sőt, Nándorféhvár kivételével a végvárakat is visszakapná a vajda.” — írja Thurzó Łaski nyomán. Holott január 28-án a napló szerint Ibrahim világosan tudtára adta a követnek, hogy barátságuk fejében nem kérnek sem adót, sem ajándékot.²⁰ Ezenkívül ami a délvidéki várakat, vagyis az 1526 óta török fennhatóság alatt lévő Szerémséget illeti, ennek visszaadását még a tárgyalások korábbi stádiumában vetette fel Łaski az adófizetéssel való huzavona kapcsán. Erre vonatkozóan azonban már január 17-én megkapta Ibrahim közvetítésével a szultán elutasító válaszát, és az ügy ezután lekerült a napirendről.²¹ Igaz, a nagyvezír azzal a biztatással töltötte meg ura válaszát, hogy a Ferdinánddal való háború után tárgyaljon János újra a szultánnal erről, és akkor „*meg fogja kapni az ügy baráti elintézését*”. Łaski tehát a nála szokásos magabiztossággal akár pozitív válaszként is értelmezhetette ezt, de az is lehet, hogy eredményei szépítésül értesítette királyát a Szerémség elnyeréséről. Mindenesetre 1528. augusztus végén János király maga is úgy tudta, hogy Łaski adó nélkül és a Szerémség visszaszerzése mellett kötött szövetséget a Portán.²² Ezt pedig feltehetően követte április 14-i jelentésére alapozta, amelyben — amint erről már fent szó volt — Łaski immár tárgyalásai végleges eredményeiről számolt be. Ebben tehát szintén pozitívan kellett, hogy nyilatkozzon ez ügyben. Az adófizetés említése, még ha csak névleges és csekély adóról is beszél, annál furcsább. Ugyanis Musztafa pasa már korábban elárulta, hogy „*az adófizetést józan érvekkel kitépted elménkből*”,²³ s ezután már inkább azt évenkénti ajándéknak „becézve” akarják a követből kicsikarni. Łaski azonban — ekkor már sejtve, hogy makacsságával célt érhet — ezt is határozottan elutasította, legfeljebb a szultán tetszőleges és önkéntes ajándékkal való megtiszteltetésébe ment volna bele.²⁴ Ibrahim január 28-i egyértelmű kijelentése az adó és ajándék elengedéséről cáfolni látszik azt a feltevésünket, hogy Łaski jelentését ezt a beszélgetést követően írta volna. Itt még a követ szószátyárságát, szépítgető hajlamát sem hozhatjuk fel érvként, mint ahogy egyébként erre példa lehet a Lengyelország számára szerzett fegyverszünet ügye. A követ naplója szerint Ibrahim végül csupán ígéretet tett neki arra, hogy két évre szólóan elintézi azt,²⁵ míg a Türgövisztéből Zsigmondnak írt levélben már 10 évre szóló fegyverszünetet említ.

20 Hyeronimus Łaski tárgyalása. 162. p.

21 Uo. 125., 144. p.

22 Acta Tomiciana X. N° 364.

23 Hyeronimus Łaski tárgyalása. 145. p.

24 Uo. 147., 155. p.

Az itt felsorakoztatott részletekkel összességében számot vetve, annyi mondható teljes biztonsággal a jelentés keltéről, hogy azt a lengyel diplomata a szultán január 27-i szóbeli válaszát követően vetette papírra. Ami a másnapi, a nagyvezírrrel folytatott tanácskozáshoz való viszonyt illeti, valószínűnek tartom, hogy a jelentés ennek kapcsán keletkezett, de az sem teljesen kizárt, hogy Łaski a kíséret, az ágyúk stb. dolgát megint csak — miként január 20-i és 23-i leveleiben — „megelőlegezte”, hiszen valamennyire ő maga tett javaslatot, Ibrahim csupán jóváhagyta vagy némileg korrigálta a követ elképzeléseit.

Łaski jelentését — a napló elbeszélését megerősítve — azzal zárja, hogy mindent Ibrahim „basa” által sikerült elérnie, továbbá segítségére volt a velencei követ is, akinek nagy tekintélye van a szultáni udvarban. A Signoria portai képviselőt ekkor Piero Zen teljesítette, aki a színfalak mögött végig támogatta János ügyét, amit már a tárgyalások első napjaiban Łaski értésére hozott Lodovico Gritti.²⁶ Tárgyalásai végeztével, további kényszerű portai tartózkodása napjaiban aztán személyesen is alkalma nyílt a lengyelnek megköszönni Zennek a neki nyújtott segítséget.²⁷

*

1528. március 8-án a Hans Katzianer által vezetett német és magyar sereg a Kassa melletti Szinánál döntő vereséget mért János királyra. Ez — akkor úgy tűnt — az ország birtokáért folytatott polgárháború kimenetelét végképp eldöntötte. Ferdinánd bízott a hadjárat sikeres befejezésében, és már március 7-én Bécsbe távozott. Az ország rendjeinek ugyanis január végén Budán megígérte, hogy a birodalomból és saját tartományaiból személyesen próbál segítséget szerezni a török és János ellen. Ferdinánd már ekkor a török szultán roppant készülődéséről vett biztos hírekre hivatkozva kérte a Budán egybegyűlt rendeket az ország védelmére ajánlott áldozataik növelésére.²⁸ Március 25-én a fővárosban hátrahagyott helytartó és tanácsosai az újabb és újabb befutó hírek alapján ismét csak azt írhatták királyuknak, hogy a török minden erejével az ország leigázására készül. Helyzetértékelésük

25 Uo. 164. p.

26 Uo. 111. p.

27 Uo. 165. p.

28 Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comititalia Regni Hungariae. I. köt. 1526–1536. Szerk.: Fraknói Vilmos. Bp., 1874. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik Osztály.) 193–194. p.

találó: „A török magától is mindig kész és elszánt volt arra, hogy az országot megtámadja és leigázza, mégsem hiányzik, aki neki, a kereszténység veszedelmére már magától is elég gyorsnak és hevesnek, további ösztönzést adjon. Ez nem más, mint Szapolyai János, akiről elfogott utasításából és sok helyről minden kétség nélkül azt értjük, sőt biztosan tudjuk, hogy mind magát, mind felségtek országát a török szultán szolgáására kötelezte el.”²⁹ Az információjuk forrásaként említett utasítás talán János Łaski után küldött valamely elveszett írása lehet. Velence is értesítette ekkoriban a magyar és cseh királyt a küszöbön álló veszélyről, amely újonnan megszerzett országát fenyegette.³⁰

A márciusi híresztelések május elején mind török, mind keresztény források alapján ismét megerősítést nyertek. Thurzó révén Łaski konstantinápolyi jelentésével nagyjából egyidőben értesülhettek Budán a sztambuli szövetségről és a szultán idei támadásáról Csulai Móré László hírei alapján. E Ferdinánd-párti nagyrúknak ugyanis Mehmed szendrői bég megüzente: a szultán rendeletéből arról értesült, hogy János híveivel együtt urának alávetette magát, így az minden erejével Ferdinánd ellen indul, mivel a „német” az ő akarata ellenére Budát és az országot királyként bitorolja.³¹ Röviddel ezután, az átállásáról hónapok óta alkudozó Czibak Imre kereste meg Szalaházy Tamást, a budai kormányzat kancellárját. Elmondása szerint Łaski útban Jánoshoz személyesen találkozott vele, és elárulta neki, hogy „János kívánsága szerint elintéződött a dolog a törökök császárával. A császár eljön, hogy elpusztítsa ezt az országot, s hogy egyszersmind Jánost visszahozza”.³²

29 „... qui [sclt. Turca] cum sua sponte paratus ad hoc [sclt. ad invadendum et debellandum hoc regnum Maiestatis Vestrae] animatusque semper fuerit, non deest tamen, qui illi vel per se ad perniciem christianitatis satis currenti et incitato calcare addat. Is est Joannes Zapolien-sis, quem ex litteris instructionis suis interceptis, et ex multis locis sine ulla dubitatione intelligimus pro certoque scimus et se ipsum pro mancipio, et regnum hoc Maiestatis Vestrae Cesari Thurcarum in servitutem obligasse.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (a továbbiakban ÖStA HHStA UA AA) fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 78.

30 A helytartó és a tanácsosok levele a királyhoz. Buda, 1528. április 29.: „Constans omni fama nobis jam pridem persuaserit, ut nihil omnino dubitemus, praesertim cum Maiestas quoque Vestra idem a Venetis acceperit, periculum prae foribus est.” ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 126–127.

31 Az eredetileg rác nyelvű levél Bécsbe küldött latin fordítása: ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 70. A fordításban a levél írójaként „Dominus Balibek” szerepel, de Báli ekkor már nem él, így a levél szerzője feltehetően utóda, Mehmed bég. Elsőként idézi Török Pál: I. Ferdinánd konstantinápolyi tárgyalásai 1527–1547. Bp., 1930. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV.) 23. p.

Ferdinándhoz Budáról Prágába május vége felé futottak be ezek a hírek és velük együtt hívei egyre kétségbeesettebb kérése: szerezzon segítséget az ország és a kereszténység számára bátyjától, a birodalom fejedelmeitől és tartományaiból, azután pedig siessen vissza hozzájuk. Ferdinánd ekkor már túl volt a morva és cseh rendekkel való gyűléseken, ahol a várható újabb török támadásra hivatkozva fokozott töröksegély megszavazását kérte.³³ A birodalom támogatásának megszerzése céljából pedig egyre sürgette a rendek mihamarabbi összehívását Regensburgba.³⁴ A híveitől érkezett hírekkel egyidőben — május végén — egyéb kellemetlenség is érte Ferdinándot. Mintegy az eddigi értesülések igazolásaképp ekkor kapta kezéhez Łaski saját nevében neki, illetve Erdély lakóihoz címzett hadüzeneteit. Az elmúlt évben a török szultánhoz ment, hogy ura nevében vele békét kössön, most pedig a szultán — akit János barátjának nevez — parancsára török, tatár és moldva csapataival a Jánoshoz hűtlenek megbüntetésére jön — írta a lengyel diplomata fenyegetően Türgövisztéből.³⁵ Ezek másolatait megütközése kifejezése mellett Ferdinánd első lépésként továbbította a lengyel udvarnak,³⁶ majd gondoskodott róla, hogy az iratot megismerjék a birodalomban is.³⁷ A török–magyar szövetségről, a szultán támadó szándékáról érkező hírek igazságát minden kétséget kizáróan igazolta végül az a tény, hogy áprilistól kezdve a korábbiakat messze meghaladó méretű török betörések pusztították Ferdinánd Magyarországot, amiről Ferdinánd hívei jelentéseiből és panaszáradataiból értesült.³⁸

- 32 Szalaházy Tamás levele Ferdinándhoz. 1528. május 9. Kiadva magyar fordításban (részlet): Magyar humanisták levelei. Kiadta: V. Kovács Sándor. Bp., 1971. 532. p.; Kiadva latin eredetiben (részlet): Egyháztörténelmi Emlékek a Magyarországi Hittűjtítés Korából. I. köt. Kiadta: Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Bp., 1902. (a továbbiakban ETE I.) N° 384.; A teljes levél: ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 156.
- 33 Bucholtz, Franz B. von: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. III. Bd. Wien, 1832. 255. p.
- 34 Turetschek, Christine: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. (Dissertationen der Universität Wien 10.) 53. p.
- 35 Acta Tomiciana X. N° 185. és 186.
- 36 I. Ferdinánd I. Zsigmondhoz. Bécs, 1528. május 26. In: Acta Tomiciana, X. N° 265.; I. Ferdinánd Krzysztof Szydłowiecki kancellárhoz. Bécs, 1528. március 27. In: Elementa ad fontium editiones XXXIV. Documenta ex Archivo Regiomontano ad Polonium spectantia. IV. Pars. Ed.: Carolina Lankoronska. Roma, 1975. (a továbbiakban Elementa) 135. p.
- 37 Deutsche Reichstagsakten, jüngere Reihe, Deutsche Reichstage unter Kaiser Karl. VII. Bd. 1. Hälfte. 2. kiad. Göttingen, 1963. 315. p.
- 38 Erre számos példát említ Barta, 1995. 13. p./40. jz., 14. p./43. jz., 16. p./51. jz. Ezenkívül

Hogyan fogadták, miként reagáltak a Ferdinánd-párt vezető politikusai a „vajda” és a szultán szövetségére? A fent említett kétségbeesés egyértelműen kitapintható, de hogy a hír váratlanul érte volna akár Budát, akár a bécsi udvart, azt nem mondhatjuk. (Csak zárójelben említendő, hogy magát a kétségbeesést is csupán a sztambuli hírek hatásának betudni a dolgok erős leegyszerűsítése lenne. Ferdinánd pártjának bomlása, híveinek elpártolása, kiábrándultsága 1528 nyarán ugyanis nem kizárólag — amint azt Ferdinánd hívei emlegetik — „a töröktől való félelem”³⁹ miatt következett be, hanem oka a jelek szerint ennél mélyebben, Ferdinánd fél éves uralmának belpolitikai, katonai ellentmondásaiban és problémáiban gyökerezett.⁴⁰ Ennek tárgyalása azonban külön tanulmányt kíván.) Ferdinánd már 1526 szeptemberében utalt arra, hogy Szapolyai célja elérése érdekében a törökkel is kész lesz szövetekezni ellene⁴¹ — ami a Habsburg diplomáciának az elkövetkező két évben alapvető érve lesz. Ez főként a János külpolitikai lejáratását, illetve elszigetelését célzó propaganda része volt, ugyanakkor valós félelem és gyanú is állt mögötte.⁴² A gyanúnak az adott alapot, hogy 1526–1527 folyamán kétszer is török követek keresték fel Budán Jánost, aminek híre a jelek szerint Ferdinándhoz és

érdemes idézni Thurzó 1528. augusztus 10-én Mária királynéhez írt levelét: „*Dem noch gib ich Ewr Mt. czw Erkennen, das wÿr aÿgentliche czeÿttung vnd kuntschafft haben, das Ein grosse anczal Thÿrcken ist herem khumen czw landt, vnd czw wasser auff der Theÿs auff den Nazaden, wÿ man geczelt hatt der Nazaden sein hundert vnd czwo, der Raÿsigen sein pay 40 tausent, vnd sein nun nicht weÿt von gÿwla, vnd wÿ wÿr aÿgentlich pericht sein, so ziehen disse Thÿrcken dem wajda Entkegem piss auff Tokaj czw, dan sie Thun noch nicht fill schaden.*” ÖStA HHStA UA AA fasc. 9. Konv. B. 1528. Aug.–Sept. fol. 15–16.; Thurzó augusztus 23-án Ferdinándnál tett panaszt: „*Hoc unum video summe necessarium, ut quamprimum Maiestas Vestra prospiciat huius Regni sui Hungariae necessitatibus, quod plurimum laborat domesticis malis et Turcarum continuu is incursionibus et depraedationibus, ut paene jam de Maiestate Vestra desperaverint.*” Uo. fol. 30.

- 39 L. például Báthori István nádor 1528. június 10-én Ferdinándhoz írt levelében: „... *et quum incredibilis fumes et exactio subsidii duorum flor., Zegedini vastatio, metus Turcharum in hoc idem tempus inciderunt ...*” In: ETE I. N° 393.; Thurzó levele Ferdinándhoz 1528. június 1-jén: „*video tamen et sentio totam fere Vngariam esse quasi in ultima desperatione, et clanculum plerosque iterum aspirare ad wawwodam metu forte Turcarum, aliqui nonnulli vero dedita opera et malitia ...*” ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 183.
- 40 A probléma egyfajta megközelítését és rövid összefoglalását l. Barta, Kand. dissz. 292–297. p.
- 41 Török P.: i. m. 5. p.
- 42 1526 novemberében Ferdinánd osztrák tanácsosai azzal az érveléssel beszélik le a királyt a Magyarországra vezetendő hadjárat azonnali megindításáról, hogy Szapolyai már valószínűleg megegyezett a törökkel, így támadás esetén a török is beavatkozna. Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. 193. p.

híveihez is eljutott. A legnagyobb titoktartás mellett folyó tárgyalásokon a két fél — feltehetően török kezdeményezésre — a béke, illetve szövetségkötés lehetőségéről tárgyalt, s további kapcsolattartásban egyeztek meg. Bécsben 1526. decemberben–1527. januárban már olyan hírek keringtek, hogy a két fél 15 évre szóló fegyverszünetet kötött és egymás megsegítésében is megállapodtak.⁴³ Röviddel ezután azonban Pozsonyból mind Mária királyné,⁴⁴ mind Thurzó Elek megnyugtatta az aggódó Ferdinándot, hogy „*a vajda a törökkel még nem egyezett meg*”. Thurzó János udvarában lévő kémje révén arról is tudott, hogy Szapolyai egyelőre a Ferdinánddal való békés megegyezésben reménykedik, de ha ez kudarcha fullad, „*végül a végsőket is kész megkísérelni*”.⁴⁵ A két király egyezsége 1528 júniusában Olmützben nem jött létre, a török és János kapcsolattartásáról, a május végi újabb török küldöttségről pedig Ferdinánd pártján is tudtak⁴⁶ — az országát elvesztő János és Szülejmán szövetsége egy évvel később így nem volt meglepetés.

A török kérdést illetően — ami ekkor a jövő kulcsa volt — Ferdinánd hívei a sztambuli szövetségről befutott hírek ellenére továbbra is reményeket tápláltak. Ferdinánd ugyanis 1528. március elején Esztergomból maga is követeket indított a Portára békeajánlattal. A magát magyarnak mondó Habardanecz János és a német Siegmund Weichselberger feladata az volt, hogy a szultánt rávegyék a Habsburg-ház magyarországi uralmának elismerésére, s kössenek békét a délvidéki várak váltságdíj ellenében való visszaszerzésével. A Habardaneczról érkező első hírek a törökök által a határon való kedvező fogadtatásáról április végén Pozsonyban némi reményt keltettek a követség sikeres kimenetelét illetően.⁴⁷ Ezt tovább fokozták a

43 Szapolyai és a török budai tárgyalásaira, az első bécsi értesülésekre l. Barta, 1983. 98–104. p.

44 Mária királyné levele Ferdinándhoz, 1528. február 9. In: Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz 1527 und 1528. II. Bd. I. Häftle. Bearb: Bauer, Wilhelm–Lacroix, Robert. Wien, 1937. (a továbbiakban Korrespondenz Ferdinands I.) N° 6.

45 Thurzó Elek levele Ferdinándhoz, 1528. február 9.: „... cum Turcis nullam habet adhuc concordiam ...”, „... extrema quoque tandem vult tentare ...” ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 29–31.

46 Thurzó Elek levele Ferdinándhoz, 1527. június 1. ÖStA HHStA UA AA fasc. 4. Konv. C. 1527. Juni fol. 9–10.

47 Habardanecz levele Ferdinándhoz, 1528. április 9.: „*Sciat autem Maiestas vestra, quod hodierna die intraui in turciam vbi ad huc in portu Zawae obuim venerunt mihi Turci plusquam recenti optimo apparatu, et maximo cum honore susceperunt me, spero autem in Deum omnipotentem quod omnia negotia bonum finem habebunt.*” Gévy, 1840. N° 7.; A követ levelét Szalaházy Tamás továbbította Budáról a királynak azzal a kommentárral, hogy „... *spembonam videtur Habardanecz polliceri, Deus Maiestatem vestram seruet et nobis reddat felicissimam...*” 1528. április 29. Uo. N° 9.

hírszerzők által hozott azon információk, miszerint Ferdinánd követeit a Portán igen várják.⁴⁸ Azt az ellentétet, ami abból származott, hogy ezzel egyidőben a törökök nagyarányú készülődéséről és ténylegesen megkezdődött súlyos betörésekről is hírek érkeztek, úgy magyarázták, hogy a törökök egy korábbi döntés alapján megkezdett akciójukat hajtják végre, de a béketárgyalások idejére ezek befejeződnek. Sőt, a szultán a követek jövetelének hírére visszarendelte hadseregét.⁴⁹ Az első konkrét információk július végén érkeztek Pozsonyba a követekről. Egy „*jajcai ember*”, aki ezidáig Konstantinápolyban raboskodott, hozta a hírt: „*követségünk jó utasítással bírt és tehetséges volt, a szultán mégsem akart a királyi felséggel békét kötni. Az országtól adót kér, s a Budán aluli részeket saját embereivel akarja kormányozni. Ha a királyi felség ezeket a feltételeket nem fogadja el, jövőre személyesen jön ide.*” — írta Thurzó Mária királynénak Bécsújhelyre, miközben Szalaházy kancellár a királynak számolt be ugyanerről.⁵⁰ A kancellár e hírek ellenére a végső tragédia bekövetkeztét hinni nem akaró ember realitást veszített lelkiállapotában továbbra is bízott a béke lehetőségében.⁵¹

A Ferdinánd-párt körében jelen lévő, struccpolitikának tűnő, alaptalan optimizmust a jelek szerint a török politika tudatosan táplálta. A hírszerzők által hozott információkkal egyidőben, miszerint a szultán igen hajlik a Ferdinánddal kötendő fegyverszünetre, Thurzó arról értesült, hogy „*Ibrahim basa azt írta Krzysztof Szydłowieckinek, hogy a szultán hadseregét Magyarország ellen készíti, de hozzátette, hogy mindenképpen megkapták volna a szultántól a fegyverszünetet, ha időben kérték volna. Ez, ha Isten felségteket megsegíti, még sikerülni fog.*”⁵² Az értesülés

48 Szalaházy Tamás levele a királyhoz, 1528. április 15. Uo. N° 8.

49 Szalaházy Tamás levele a királyhoz, 1528. május 28. és július 29. Uo. N° 10. és 13.

50 Thurzó Elek Mária királynéhez, 1528. augusztus 1.: „... vnser pottschaft erlich abgefertigt sein, vnd wol pegobt doch der Kayser hatt kain frýd wellen annemen mit K. Mt., pegert Ein Tributum von dissen landt, vnd was vnther offen ist will er durch sein leut guberniren, sunst well er auff Jar in aygener perschon hie khummen, wo dy K. Mt. disse condicionen nicht annimpt ...” ÖStA HHStA UA AA fasc. 9. Konv. A. 1528. Aug.–Sept. fol. 1–2.

51 Szalaházy Tamás levele Ferdinándhoz, 1528. július 29. Gévy, 1840. N° 13.

52 Thurzó Elek levele I. Ferdinándhoz, 1528. május 25.: „Ybraijm bassam scripsisse domino Cristophoro de Schjdlowecz Cesarem parare exercitum in Hungariam, adjunctum tamen fuisset, quod si in tempore fuissent petita indutiae a Cesare, quod omnino fuissent impetratae. Id, quod adhuc Deo Maiestatem Vestram iuvante succedet” ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 165–166. Egy Ibrahim által Szydłowieckikez írt, a Portáról május 8-án megért futár által hozott levélről a kancellár maga is ír Albert porosz hercegnek 1528. május 9-én és 10-én. Ezek szerint Ibrahim ebben a kancellár levelére reflektált, melyben a lengyel politikus a Mohács után Lajos királyhoz visszatérni engedett két lengyel királyi

minden bizonnyal magától a lengyel kancellártól származott, akivel Thurzó — több magyar államférfihoz hasonlóan — levelezést tartott fenn.⁵³ A Porta tehát Lengyelország közvetítésével is azt sugallta a budai kormánzatnak, hogy a béke még létrejöhet közöttük, noha ekkor már régen elhatározták a Ferdinánd elleni hadjáratot. A török diplomácia most is a már jól bevált módszerét, a színlelést, az ellenfél megtévesztését alkalmazta sikerrel.⁵⁴ A katonai előkészületek helyett így Budán és Bécsben egyaránt továbbra is a béke esélyeit latolgatták. Mind Łaski, mind az ellenpárt követcinek portai feltartóztatása is bevallottan azt a célt szolgálta, hogy Ferdinánd minél később értesüljön a szultán támadásáról.⁵⁵ Ez pedig nyilvánvalóan növelte a szultán, és csökkentette Ferdinánd esélyeit a jövőbeli összecsapáson.

Mit tudtak, vagy inkább mit sejtettek ekkoriban a török hosszú távú politikai szándékairól Magyarországon a két király udvarában? Łaski Thurzó tollán ránk maradt jelentése e téren is érdekes adalékokkal szolgál. Az országbíró a követ nyomán — és a naplóval egybecsengve — eképp beszéli el Szülejmán szóbeli választát: Amíg ő maga szintén az országba el nem jön, „*a szultán állítólag megígérte, hogy mindenképp a vajdát akarja ismét az országba és a királyi kormányzatba visszahelyezni, utána pedig az ország birtokában megvédeni minden ellenségeivel szemben, és a törökök semmi kárt nem tennének majd Magyarországon, hanem zsoldjuktól élnének.*” Mi több, egy figyelemreméltó részlettel gazdagítja eddigi ismereteinket Szülejmán választát illetően: „*A vajda is a szultán megérkezéig az utat és élelmet tartozna előkészíteni, hogy a szultán végül felségtek többi országát is megtámadhassa, mivel — amint mondta — felségtek egy országa sincs biztonságban hatalmától.*” Hogy a Habsburgok riválisaként világuralmi terveket szövögető szultáni udvar számára létkérdés volt János király megnyerése, nem újdonság. Hogy Jánosra csupán a továbbvonulás békés hátországának, illetve a birodalom központjától szokatlanul messze merészkedő, nagylétszámú oszmán hadsereg ellátásának biztosítása végett volt szükség,⁵⁶ itt újabb bizonyítékot nyer. De az már felettébb

kamarás, Maciejowski és Pilecki életéért mondott köszönetet. Május 10-i leveléhez csatolva az eredetileg arab nyelvű levél latin fordítását el is küldte a hercegnek. Ibrahim ezen levele március 24-én kelt, de ebben az udvariassági formulák mellett sem a kamarásokról, sem a magyar kérdésről nincs szó. Elementa. 125., 128., 129. p.

53 Elementa. 71. p.

54 A műdara, vagyis színlelés alkalmazására a magyarországi török politikában az 1530-as években majd 1541-ben I. Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp., 1991. 58–59., 70., 85–86. p.

55 Hyeronimus Łaski tárgyalása. 171. p., Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. In: Két tárgyalás Sztambulban. 201. p.

meglepő, hogy ezt támogatottjuknak is nyíltan megüzenik. Ráadásul azt sem titkolták, hogy János királyságára török katonaság állandó jelenléte fog felügyelni az országban. Ellentmond ez annak a nyomon követhető portai taktikának is, hogy valós céljukat leplezve később nemcsak Szapolyaival hitették el, de szerte Európában is azt híresztelték, hogy a szultán jövetelének célja csupán az, hogy Jánost visszahelyezzék a magyar trónra és az országot megvédjék a Habsburgoktól. A jelek szerint e szultáni retorika teljes hitelt is nyert mindenhol.⁵⁷ Nem tudjuk, hogy János király olvasta-e Łaski ezen sorait. Ezért azt kellene tudnunk, hogy a lengyel maga milyen következtetéseket vont le magában a szultán támadásának céljáról, és azt hogyan közölte Tarnowban Jánossal. Łaski naplója is tartalmaz olyan részletet, amelyben a mai történetírás az 1527 ősztől megfogalmazódó új portai politikát — a fokozatos hódítás taktikája helyett a Habsburgok legyőzése Bécsben, ezt követően pedig Magyarország teljes alávetése — látja kifejeződni. Ibrahim pasa ugyanis a szultán támadását azzal indokolta, hogy „*uram annyira meg akarja próbálni ezt az osztrákot, hogy helyét sem találja most a harci tűztől*”, illetve a hatalmas hadsereg előrelátható élelmezési nehézségeit említi.⁵⁸ Úgy tűnik azonban, hogy ezek az „elszólások” a keresztény kortársak számára némák maradtak. A csavarteszű Łaski azzal a meggyőződéssel távozott a Portáról, hogy a szultán célja János visszahelyezése a Magyar Királyságba és Ferdinánddal szembeni megvédése — amint erről 1528 őszen személyesen tájékoztatta Szydłowiecki kancellárt.⁵⁹ Valószínű tehát, hogy a kényszerpályán mozgó János király maga is hitt ekkor a szultán támogatásának őszinteségében és a törökkel szövetséges Magyarország vazallus államként való létezése lehetőségében.

Ugyanakkor kitapintható, hogy az ellenpárt soraiban már 1528–1529 során megjelent az attól való félelem, hogy Jánost a szultán csupán átmeneti eszköznek szánta, célja valójában Magyarország betagozása birodalmába. A szultán azon követelését, hogy Ferdinánd „*mondjon le az ország azon részéről, ameddig kardja elért, azaz Budáig*”, ahogy azt Szalaházy továbbította Ferdinándhoz,⁶⁰ Thurzó —

56 Fodor Pál: A Bécsbe vezető út. In: Két tárgyalás Sztambulban. 92–93. p.

57 Uo. 94. p.; Jellemző, hogy 1541-ben pedig sikerrel hitették el ennek az ellenkezőjét, vagyis valós magyarországi terveikkel szemben azt, hogy a szultán Bécsbe készül. Fodor P.: i. m. 85. p.

58 Fodor P.: i. m. 55. p./88. jz.

59 Szydłowiecki levele Albert porosz herceghez, 1528. október 19. In: Elementa. N° 122.

60 „*cederet ea parte Regni quousque Ensis suus pervenisset, id est Budam vsque*” Gévaý, 1840. N° 13.

amint láttuk — 1528 augusztusában úgy értelmezte, hogy a török „*a Budán aluli részeket saját embereivel akarja kormányozni*”. Szapolyait, mint a szultán megbízásából uralkodó magyar királyt, nem említi lehetőségként. Egy évvel később a Ferdinánd-párti politikus egyre határozottabb politikai tisztánlátásról tett tanúbizonyságot: 1529 novemberében, a szultáni sereg Bécs alóli visszavonulását Kremsből figyelve, részletesen beszámolt Ferdinándnak Szülejmán és János óbudai találkozójáról, valamint a szultán Pesten tartott dívánjáról, ahol — Thurzó szavai szerint — a szultán „*János hozzá méltó lévén, sokak hallatára megígérte, hogy a Magyar Királyságban őt meg akarja őrizni és tartani felségtekkel és mindenkivel szemben, bárki támadná is meg*”. Az országbíró azonban helyesen mérte fel, hogy Jánosnak Magyarországon igazából nem szán tartós szerepet a Porta. „*A vajdának Erdélybe kell készülnie, hogy azt az országot ő foglalja el, amitől én mindig is félttem*”, Budán pedig Lodovico Gritti hagyta a szultán kincstartóként, „*én azonban azt hiszem, hogy Gritti kezében lesz minden hatalom, János pedig (mint korábban) csak Erdély élére állítatik*.”⁶¹ — írta a királynak. A velencei dózsefi személyében Thurzó mindeképp a török befolyás exponensét látta, így tulajdonképpen az ország 1541-ben megvalósult török általi felosztásának jóslata áll előttünk. Ez azonban igen különös akkor, amikor meggyőző kutatási eredmények szerint Szülejmán kezdetől fogva és 1541-ben is egész Magyarország — Erdélyt beleértve — meghódítását tervezte, és csupán egy a mai napig nehezen magyarázható tervmódosítás készítette Erdély szandzsákként való átengedésére. Az Erdély irányában mutatott engedékenység miértjére adott egyik lehetséges válasz, hogy ez egy aktív nyugati politikával állt összefüggésben. 1529, illetve 1532 kudarcai követően 1541, a gyengébbik magyar király legyőzése után igyekszik a török a magyar kérdést ismét a Habsburgok megtörése révén rendezni. Kelet-Magyarország ezért kaphatott ekkor további haladéket.⁶² Amikor Thurzótól azt olvassuk az 1529. június 8-án királyához írt levelében, hogy „*a török, aki a kereszténység, de elsősorban felségtek legádázabb ellensége, ezen a nyáron minden erejével felségtek ellen jön*”⁶³ — talán nem alaptalanul állít-

61 Thurzó levele Ferdinándhoz, 1529. november 11.: „.... merito ad se Johanne plerisque auditibus promisit eum velle in Regno Hungariae conservare et manutenere contra Maiestatem Vestram etiam omnes, quicunque eum impeterent”. „.... debebat wajda parare se versus Transilvaniam, ut illud regnum per se occuparet, quod ego semper timui, sed ego credo, quod summa totius rei erit apud Gritti, et Johannes tantummodo (ut antea), praeficiatur Transilvaniae ...” ÖStA HHStA UA AA fasc. 13. Konv. A. 1529. Nov. fol. 94.

62 Fodor P.: i. m. 106–119. p.

63 Thurzó levele Ferdinándhoz, 1529. június 8.: „.... (non dubito Maiestati Vestrae perspectum esse) Thurcam Christiani nominis, sed imprimis Maiestatis Vestrae hostem acerrimum, contra

juk, hogy az országbíró hasonlóan gondolkodott. Vagyis, hogy a szultán a támadás fő, nyugati csapásvonala biztosítása érdekében a számára kevésbé fontos keleti fronton meghagyja, illetve tulajdonképpen visszaállítja „szövetségesé” uralmát.

Mindez azért is igen érdekes, mert a magyar történettudomány hosszú vitát folytatott a török magyarországi szándékainak mibenlétéről.⁶⁴ Mint köztudott, a vélemények akörül oszlottak meg, hogy Szülejmán eredeti terve szerint teljesen be akarta-e kebelezni Magyarországot vagy csupán vazallusi státust szánt az országnak. Vagyis a török diplomáciának, úgy tűnik, nemcsak a kortárs Európát és „szövetségesét” sikerült egy időre megtéveszteni, hanem századunk történészeit is. Noha a korabeli nézetek is sokfélék és ellentmondásosak voltak, úgy tűnik, voltak olyan pillanatok, a jelek szerint főleg a török támadások közelsége által beárnyékkolt időszakokban, amikor a kortársak jól megérezték a török valós terveit. Ez történt 1531 őszen is, amint erről ismét Thurzó tájékoztatta Ferdinándot: „szinte valamennyi török és keresztény, akik Budán vannak, egyhangúlag azt suttoják, hogy a török jövő nyáron másképp akar Magyarországról rendelkezni, azaz ezután az országot saját tartományaiba akarja szétosztani és alávetni”.⁶⁵

Maiestatem Vestram hac estate cum omnibus viribus suis venturum.” ÖStA HHStA UA AA fasc. 11. Konv. C. 1529. Juni fol. 24–25.

64 A vita eredményeinek összefoglalását l. *Perjés Géza*: Mohács. Bp., 1979. 122–134. p.; *Fodor P.*: i. m. 16–24. p.

65 Thurzó levele Ferdinándhoz, 1531. október 8.: „omnes fere et Turci et Cristiani, qui Budae sunt, uno ore submussitant, futura estate Turcam aliter de Hungaria constituere velle, hoc est deinde illam in praefecturas suarum distribuere et subicere”. ÖStA HHStA UA AA fasc. 18. Konv. E. 1531. Okt. fol. 21.

FÜGGELEK

A forráskiadás során a humanista helyesírás szabályait követtem az adott korra és kézre jellemző sajátosságok (pl. michi, hys, liczet, nuncios etc.) megőrzése mellett. A rövidítéseket azok jelölése nélkül feloldottam. Egyéb tekintetben (központozás, kis- és nagybetűk használata stb.) a Magyar Országgyűlési Emlékek 1607–1790 szerkesztési és forráskiadási szabályzatát (Századok 108. (1974) 2. sz. 436–475. p.) vettem alapul.

Thurzó Elek I. Ferdinánd királyhoz

Buda, 1528. május 2.

(*ÖStA HHStA UA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.-Juni fol. 146–148. — saját kezű levél*)

[1] Panasza afelett, hogy a királyi seregek birtokait bitorolják és nem kapta kezéhez a király által neki adományozott javakat. [2] Ellentéte a kamarával egy vára zálogbaadása révén a királynak általa ígért kölcsön ügyében. [3] Tárgyalásai a győri püspökségről. [4] Levele a trentói érsekhez. [5] Beszámolója Hieronim Łaski konstantinápolyi jelentéséről. [6] Az ország helyzete.

[1] Post humillimorum servitiorum meorum in gratiam Maiestatis Vestrae recommendationem etc. Serenissime Princeps Domine michi Clementissime. Supplicaveram nuper in binis litteris meis, quatenus ob respectum fidelium servitiorum meorum dignaretur ita taliterque providere de injuriis ac bonorum meorum per Maiestatem Vestram datorum occupationibus per Capitaneum Kaczianer illatis,⁶⁶ ne deinceps haberem causam de hys Maiestati Vestrae querulari, sed hactenus nullum responsum a Maiestate Vestra habui, et de⁶⁷ bonis meis usque in hunc diem sum exclusus sine ulla causa aut ratione, quod profecto multum est admirationi, qui dicunt nescio quae sperare debeant, cum mecum ita agatur, qui fui paene primus

66 Hans Katzianer csapatai április közepére érkeztek Trencsén alá, május elejétől június végéig a várat ostromolták. Környékbeli pusztításaikra Báthori István nádor is panaszkodik 1528. június 10-én Ferdinándhoz írt levelében. (*Kiss István, R.: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp., 1908. 339–341. p.*)

67 utólagos betoldás

ex Hungaris, qui servivi Maiestati Vestrae. Quare supplico iterum atque iterum humiliter, dignetur Maiestas Vestra committere capitaneo suo, ut bona mea occupata remittat, nec se ullo pacto ad illa intromittat deinceps. Nescio enim Serenissime Rex, quomodo alioquin potero stare in servitiis Maiestatis Vestrae, si non habuero unde me intertenere. Credat enim Maiestas Vestra, quod omnes pertinentiae bonorum meorum ita sunt per waywodanos deprædatae, exustae, ut ego jam me inde sustentare non possum, cum etiam non paucas gentes insuper alam ad custodiam arcium mearum, et insuper ab eo tempore, quo sum factus et servitor et subditus Maiestatis Vestrae profecto multa milia florenorum exposui, neque in hunc diem quidquam fructus ex hys, quae michi Maiestas Vestra gratiose dedit, accipere potui. Dignetur itaque Maiestas Vestra jam tandem michi de gratioso providere remedio.

[2] Intelligo praeterea Camerae consiliarios Maiestatis Vestrae nescio quae in excusationem suam de me Maiestati Vestrae frequenter scribere, multa negligi ex oblatione illa mea, quam ego obtuleram super oppignoratione arcis meae in 16000 milibus florenis etc.⁶⁸ Credat Maiestas Vestra, ut etiam nuper Eidem scripsi, me omni hora fuisse paratum ponere illam arcem in pignus, imo dare illam ad manus Camerae Maiestatis Vestrae, sed volebant domini consiliarii, quod ego solus eam summam pecuniae conquirerem,⁶⁹ quod quidem etiam libentissime pro Maiestate Vestra facerem, etsi me ad hoc nunquam obtuli, si possem talem pecuniam conquirere, sed videt Deus, quod reperire non potui, et cum ad impossibilia nemo obligetur. Spero, quod Maiestas Vestra gratiose considerabit animum suorum in omnibus hys, quae ego potui praestare in servitiis Maiestatis Vestrae, et propterea ad sinistram aliquam expositionem aliorum non concipiet aliquem gravem animum erga, nam et modo arcem supradictam paratus sum dare quocumque Maiestas Vestra mandaverit sine omni fuco aut subterfugio.

[3] Cum Comite de Zrinio⁷⁰ non in⁷¹ alium finem inceperam ego tractare, nisi ut si dominus Thesaurarius Maiestatis Vestrae Hoffman⁷² potuisset induci ad aliam

68 Thurzó 1528. március elején Magyaróváron Ferdinándnak azt ígérte, hogy az ország szükségeire 16 000 forint kölcsönt szerez, mégpedig úgy, hogy bajmóci vagy valamely más várért kapott zálogösszeget a kamarának adja, vagy ha hitelezőt nem talál, a várat a kamarának adja, a zálogbaadás gondját arra bízva. (A kamara elismervénye: 1528. május 6.: ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 151.)

69 A kincstartó és a kamarai tanácsosok 1528. március 27-i levelükben a királyt valóban arra kérték, hogy parancsolja meg Thurzónak egy vára átadását a kamarának, továbbá fizesse ki az ígért 16 000 forintot is, ezzel akarván rávenni Thurzót arra, hogy a Fuggerekkel kölcsöneik meghosszabbításáról, illetve elengedéséről tárgyaljon Ferdinánd érdekében. (ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 84-6.)

assecuracionem, hoc est arcis Baýnocz,⁷³ sicuti Maiestati Vestrae in Owar⁷⁴ proposueram. Ex tunc eam pecuniam, quam Comes de Zrinio dedisset super Episcopatum,⁷⁵ dedissem ego Maiestati Vestrae aut Camerae suae, verum Comes ille petit eas condiciones, quas Maiestas Vestra illi non daret, quia sunt indignae, et ideo cum dicto Comite vix aliquid concludere de illo Episcopatu potero. Sed haec omnia longe minima sunt, quam ut cum hys gentes externae Maiestatis Vestrae persolvi possint aut aliae necessitates confiniorum expediri, quae quidem instant urgentissime.

[4] Scripscram nuper ad Reverendissimum dominum Tridentinum⁷⁶ causas huius defectus non puto fore necessarium ad repetendum nec licet quenkum accusare, quisque habet aliquid culpa, hý tamen errores non nisi per Maiestatem Vestram⁷⁷ solam et tot jam inveteratae abusiones eradicabuntur, frustra hic per locumtenentem⁷⁸ agitur verbis, ubi facto opus est etc.

[5] Praeterea potuit etiam Maiestas Vestra nuper intellexisse, quod significaveram quendam satis magnae condicionis virum optasse a me, ut secum convenire, qui stimulante eum conscientia sua dicebat se habere michi aliqua dicere,

70 Zrínyi Miklós

71 utólagos betoldás

72 Hans Hoffmann, 1527-től az Udvari Kamara elnöke

73 Bajmóc (Nyitra m.)

74 Magyaróvár (Moson m.)

75 A tárgyalások a győri püspökségről folynak. A püspökséget 1527/28-ban Ferdinánd Mária királyné előzetes ígérete után Thurzó unokaöccsének és egyben gyámfiának, Thurzó Ferencnek adta (Mária Ferdinándhoz, 1527. szeptember 25.: Korrespondenz Ferdinands I. N° 112.). Ugyanakkor a püspökség jövedelmeit Ferdinánd Hans Hoffmann kincstartónak adta zálogba neki adott kölcsöneiért (Thurzó levele Ferdinándhoz, 1528. május 25. ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. A. 1528. Jan.–Juni fol. 165–166.). Thurzó tehát itt azt szeretné, ha a püspökséget végre megkapná Hoffmanntól, amelyet ezután Zrínyinek adna zálogba, és a zálogösszegeből a 16 000 forint kölcsönről tett ígéretét (l. a 2. bekezdést) teljesíthetné. Miután azonban Zrínyivel nem tud megegyezni, a király Thurzó megkérdése nélkül meghosszabbítja Hoffmann szerződését (Thurzó levele Ferdinándhoz, 1528. július 6. ÖStA HHStA UA AA fasc. 8. Konv. B. 1528. Juli fol. 16–17.). 1531-ben a győri vár és a püspökség jövedelmei Bakics Pál kezén vannak.

76 Bernhardt Cles trentói érsek, 1527-től a Titkos Tanács elnöke, 1528-tól udvari főkancellár

77 utólagos betoldás

78 Báthori István nádor (1519–1530), 1528. március 7-én Ferdinánd magyarországi helytartójává nevezte ki.

quae plurimum concernerent Maiestatem Vestram et salutem suam et Hungariae Regni. Istud ego non parvipendens conveni cum homine pridie octo miliaribus ab hinc, qui michi haec tandem Maiestati Vestrae significanda commisit, se tamen nullo pacto nominare se voluit, neque ego nominare audeo, nec dicere aliqua michi eum dixisse, tamen hoc est notum hic omnibus me cum Cziback⁷⁹ convenisse, de quo nunc nulla est mentio. Ille itaque homo, quem me superius nominare non posse dixi, haec rettulit, quod cum nuper venisset ad domum aut arcem suam, invenit allatas certas litteras incerto tamen nuncio, quem non poterat reperiri, quae litterae erant scriptae Johanni waywodae, quibus apertis invenit eas scriptas per illum Polonum Jeronimum Lasky ex Turcia, quae hoc continebant, quomodo jam antea bis scripserat ad waywodam de negotiis suis et nullum hactenus habuisset responsum, sed nunc scribebat se ultimam accepisse relationem a Cesare Turcarum,⁸⁰ et quod Cesar dabat ex nunc pro subsidio waywodae quadraginta milia Turcarum, cum quibus ipse Lasky solus venturus erat ad Nandoralbam.⁸¹ Dabantur praeterea centum et quinquaginta peciae omnis generis artelariae, cum pulveribus et omnibus pertinentiis, quae etiam jam essent in procinctu versus Hungariam. Hic quoque in confiniis debebant bassae et sanzaci viginti milia hominum parata habere, istae gentes omnes Turcarum deberent se conjungere cum waywoda, et procedere contra Maiestatem Vestram. Interea donec Cesar ipse subsequeretur promississetque ipse Cesar omnino waywodam iterum in hoc regnum et regiam administrationem reponere velle, et deinceps enim manutenere velle in dominio huius regni contra omnes adversarios suos, et Turci ipsi nullum omnino damnum essent facturi in Hungaria, sed stipendio suo viverent. Ipse quoque waywoda donec Cesar adveniret deberet parare et viam et victualia, ut posset tandem et alia regna Maiestatis Vestrae ipse Cesar invadere, quia dicebat nulla regna Maiestatis Vestrae tuta fore a facie potentiae Caesaris. Tributum quoque, quod waywoda ex hoc regno daturus esset posthac Cesari, foret satis exiguum et nomine potius tributum quam effectu, arces etiam finitimae praeter Nandoralbam⁸² restituerentur waywodae. Atque ita assecurabat in litteris suis ipse Lasky waywodam, ut haec optima nova putaret esse certissima, nec amplius esset aliquid scripturus ad eum de hys negotiis, sed monet, ut enim infra paucos dies expectaret cum exercitu et hoc ad Nandoralbam. Dicit se haec omnia medio Ybraym bassae obtinuisse apud Cesarem, cui satis magna

79 Czibak Imre váradi püspök (1526–1534)

80 I. Szülejmán török szultán (1520–1566)

81 Nándorfehérvár

82 ezt követően Cesar áthúzza

promississet, accedente etiam promotione oratoris Venetorum,⁸³ cuius auctoritatem dicebat illic satis magnam fore.

[6] Haec itaque, Gratosissime Domine, ad Maiestatem Vestram, sicuti ab illo homine accepi, Maiestati⁸⁴ perscribere volui, quae si ita se habent, profecto et regnum hoc, et alia dominia Maiestatis Vestrae posita erunt in severissimo periculo [*sic!*], nisi Maiestas Vestra illis subvenerit. De nostratibus quantum sit sperandum sine praesentia Maiestatis Vestrae aut sine externo exercitu, nuper apertius scripsi, quae etiam pericula [*sic!*] immineant ex non solutione peditum et equitum Maiestatis Vestrae Germanorum, palam est. Trinczinienses quid nunc agant, Maiestas Vestra jam intellexit, nescio quid dicam praeter hoc, quod hic nulla video remedia, et praesertim in acquiranda pecunia, sine qua negotia transigi non poterunt. Mitto paria litterarum ad waywodam per Trinczinienses scriptarum.⁸⁵ Supplico Maiestati Vestrae, uti domino meo clementissimo, ne sibi de me aliter perfunderi paciatur, quam sicuti me Maiestas Vestra ab initio experta esset, quia si michi essent facultates, videt Deus, paratus essem pro Maiestate Vestra ad unicum idem exponere, sicuti et nunc ipse propter tantas factas expensas alor ex ere alieno, et me gratiae Maiestatis Vestrae humillime commendo, et valeat Maiestas Vestra diu felicissime. Budae, 2. Maii. Anno etc. 1528.

Humilis Servitor Maiestatis Vestrae

Thurzo

83 Piero Zen, aki ekkor már nem Velence hivatalos követeként, hanem saját elhatározásából mintegy ügyvivőként intézte tovább a köztársaság ügyeit a Fényes Portán.

84 *Maiestatis*-ről javítva

85 A trencséniek levelének tartalma: Ferdinánd seregei mind Kassán, mind Trencsén alatt bomlásnak indultak fizetetlenségük miatt, ezért János király ha most visszajön, az országot könnyen elfoglalhatja. Ők és az egész ország János hatalma alatt kívánnak élni, mivel a németeket utálják. (ÖStA HHStA UA AA fasc. 9. Konv. B. 1528. Okt.–Dez. fol. 101.)

Erdélyi, Gabriella: Die Meldung von Hieronim Łaski aus Konstantinopel im Bericht eines Hochadeligen aus Ferdinands Lager

Nach Mohács und nach den zweifachen Königswahlen hat ein Bürgerkrieg die Kräfte von Ungarn geteilt, was im Herbst von 1527 Ferdinand I. gewann und König Johann ging nach Siebenbürgen. Von hier aus schickte er Hieronim Łaski auf seinen Weg, mit dem Ottomanischen Reich gegen Ferdinand eine Allianz zu schließen. Die Verhandlungen der Botschafter an der Pforte von den 22. Dezember 1527 bis zum 29. Februar 1528 führten zum Bündnis zwischen Sülejman und König Johannes. Der Sultan versprach seinem Schützling persönlich in dem Land zu gehen und ihn wieder auf seinen Thron zu setzen und vor seinen Feinden zu beschützen. Hinter der Rethorik des Sultans steckte die politische Absicht in Ungarn, in dem nächsten ausersehten Opfer der Eroberung, ihr langläufiges Programm, d. h. die Annektion des Landes durch einen inneren Verbündeten zu erleichtern. Am Ende des Mai 1528 trafen dann auch die Botschafter von Ferdinand mit Friedensvorschlägen und Bitten in Konstantinopel ein. Ihre Verhandlungen scheiterten, sie konnten nur die Antwort des Sultans die mit einer Kriegserklärung gleich war nach Hause zu ihrem König bringen. Sülejman durfte nicht zulassen, daß die Habsburger, in denen er einen Konkurrenten seiner Welteroberungsplänen sah und deren Bezwingung in Wien sein Hauptziel an der europäischen Front war, ihre Machtpositionen in Ungarn ausbauen.

Die Abhandlung untersucht den Bericht über Łaskis Meldung aus Konstantinopel an König Johannes, die in ihrer Originalform verloren gegangen ist. Thurzó Elek, die zentrale Persönlichkeit der Gegenpartei, der in dieser Zeit *Judex Curiae* war, schrieb es und der Adressat war Ferdinand, der damit ungefähr in selber Zeit wie sein ungarischer Rivale die wichtige Nachricht erfuhr nämlich, daß der Feldzug des Sultans bevorsteht. Das Datum dieser Meldung könnte nach Łaskis ausführlichen Verzeichnungen, nach der mündlichen Antwort des Sultans und nach der letzten Besprechung mit dem Großwesir die Tagen nach den 27–28. Januar gewesen sein.

Der ungarische Empfang der Ergebnissen der Verhandlungen in Konstantinopel — was der Gegenstand des zweiten Teiles der Abhandlung ist — bietet mehrere interessante Gesichtspunkte. Wir erfahren, daß die Politiker der Partei von Ferdinand die Opfer der Ablenkungsmanövern der türkischen Diplomatie waren, als sie im Herbst von 1528 ungachtet der Nachrichten über die aggressiven Absichten der Türken immer noch an Frieden glaubten. Im großen und ganzen kann man den widerspruchsvollen Aussagen der Pforte und aus denen entstandenen vielfältigen Botschaften anzurechnen, daß im zeitgenössischen Ungarn die Meinungen über die

Absichten der Türken getrent waren. König Johann glaubte sicher, anhand der Informationen von Laski daran, daß er als ein verbündeter Herrscher der Türken den Vasallenstatus für Ungarn sichern kann. In den Reihen der ungarischen Politikern der Gegenpartei war dagegen seit 1528 die Meinung da, daß König Johann nur ein zeitweilige Werkzeug für die Türken ist während der Besetzung Ungarns. Obwohl dieses zweite Teil der Abhandlung nur skizzenhaft ist, helfen uns die obengesagten Kenntnisse die Entscheidungen der führenden Persönlichkeiten zu verstehen.

(übersetzt von Gergely Varga)

BÁCSKAI VERA

„KARRIER-MIGRÁNSOK”

A PESTI ÉS BUDAI KÉZMŰVESINASOK ÖSSZETÉTELE

A városok és különösképpen a nagyvárosok népességnövekedésüket köztudottan a nagyarányú bevándorlásnak köszönheték. Ez volt a forrása Budapest páratlanul gyors növekedésének már a XVIII. és XIX. században is, ennek ellenére a migráció alapos vizsgálatára mindmáig nem került sor. Ennek oka elsősorban a kedvezőtlen forrásadottságban keresendő: a város lakosságának kisebb-nagyobb részére kiterjedő összeírások csak ritkán tartalmaznak származáshelyre, eredetre vonatkozó adatokat. Ezek csak a születési, halálozási és házassági anyakönyvekből állapíthatók meg, az anyakönyvek feldolgozása azonban a populáció nagysága miatt még számítógép alkalmazásával is hatalmas munkát jelent, ráadásul nem választható szét a megtelepült és a városban csak ideiglenesen tartózkodók csoportja.

Az 1869. évi népszámlálás volt az első, amely átfogó képet adott a pesti lakosság származáshelyi összetételéről. Ekkor a pesti lakosságnak mindössze valamivel több mint egyharmada (37%) volt helyi születésű. A bevándoroltak 75%-a magyarországi, egynegyede külföldi eredetű volt, az utóbbiak többsége elsősorban Cseh-Morvaországból, illetve Alsó- és Felső Ausztriából érkezett. A magyarországi bevándorlók túlnyomó része a közvetlen környékről származott, a legnagyobb számban Pest megyéből jöttek — ezek adták a lakosság 11%-át —, kiemelkedő volt még Fejér megye csaknem 3%-os részesedése is.¹ Az ezt megelőző korszakra vonatkozóan csupán részleges, elsősorban a város módosabb és középrétegeire vonatkozó adatokkal rendelkezünk. A polgárjogot szerzett lakosok származáshelyi összetételéről sokoldalú statisztikai feldolgozás készült és két tanulmány is foglalkozik a házassulók összetételével az anyakönyvek alapján.² A pesti szü-

-
- 1 A lakosság több mint 1%-át adó megyék sorrendje ekkor a következő volt: Pest, Fejér, Nyitra, Komárom, Bács, Szepes, Veszprém, Hont, Heves és Tolna. *Vörös Károly*: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk.: Vörös Károly. Bp., 1978. (Budapest története IV.) 186. p.
 - 2 *Illyefalvi Lajos*: Pesti polgárok 1687–1848. Budai polgárok 1687–1848. (Kézirat). — *Fallenbüchl Zoltán*: Pest város népességének származáshelyei a statisztika és kartográfia tükrében (1687–1770). In: Tanulmányok Budapest múltjából XV. Bp., 1963. 239–287. p. *Bácskai Vera*:

letésűek mind a polgárok, mind a lakosság szélesebb körét felölelő vőlegények körében kisebbségben voltak, arányuk a polgárok között a XVIII. század eleji egy-negyedről a XIX. század első felében egyharmadra emelkedett, míg a házassulók között — csekély ingadozással — mindvégig egyharmad körül maradt. Ellentétes tendencia figyelhető meg a magyarországi bevándoroltak számarányát illetően a két csoport között: a házassulók között ezek aránya megkétszereződött (az 1730-as években 19%, az 1820-as években 40%), míg a polgárok között — némi ingadozást leszámítva — stabilan egyharmad maradt. A külföldiek aránya mindkét csoportban csökkenő tendenciát mutat, a polgárok között arányuk mindvégig meghaladta a külföldi származású vőlegényekét. A különbség a két csoport eltérő foglalkozási, vagyoni és társadalmi összetételével magyarázható, és megerősíti azt a feltételezést, hogy a különböző társadalmi és foglalkozáscsoportok migrációs mintái eltérőek voltak. A két vizsgált csoport — mint említettük — elsősorban a város többé-kevésbé tartósan megtelepült vagyonos felső és középrétegeire terjedt ki, még ha a házassulók köre szélesebb és sokrétűbb is volt, mint a polgároké.

A városban tartósan vagy átmenetileg megtelepülő, nagyjából bérből élő szegényebb réteg, illetve a szakképzést itt megszerzők összetétele eddig nem keltett érdeklődést a szakmai körökben sem. Ezt a hiányt igyekeztünk egy egyetemi szeminárium keretében újfajta, e célból eddig fel nem használt források részleges feldolgozásával pótolni. A Pest városi Rókus kórház betegfelvételi könyveit Polyák Andrea dolgozta fel, tanulmányában a városban családalapításra, megbízható egzisztencia teremtesére nem képes, vagy éppen elszegényedett réteg kórházba került csoportjának összetételét elemezte.³ A második vizsgált forrás az 1848-ban készült óbudai cseléd- és legényösszeírás volt, ennek feldolgozásából azonban még nem született közlésre alkalmas tanulmány. A harmadik vizsgált csoport a várost szakképzettség elnyerése céljából ideiglenesen felkereső, a külföldi szakirodalomban⁴ „karrier-migránsoknak” nevezett kézművesinasok csoportja volt, forrásként az inasszegődtetési könyvek szolgáltak. Bár ez utóbbi források feldolgozására a szemináriumi hallgatók egy része is vállalkozott, munkájuk csonkán maradt, ezért kiértékelésüket magam végeztem el.

Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: Tanulmányok Budapest múltjából XXI. Bp., 1979. 49–104. p.

3 L. Polyák Andrea cikkét (359–375. p.)

4 L. pl. Clark, Peter–Souden, David: Introduction. In: Migration and Society in Early Modern England. Ed.: Clark, Peter–Souden, David. London, 1987. 16. p.

A kézművesek összetételére vonatkozó korábbi kutatások elsősorban a többnyire polgárjoggal is rendelkező kézművesmesterekre összpontosultak, a legényekre vonatkozóan csak hézagos adatokkal rendelkezünk. A mesterek tartósan megtelepedett csoportot alkottak, a vándorló legények csak átmenetileg, többnyire rövid ideig tartózkodtak a városban, ők a városban munkaalkalmat kereső szakképzett bevándorlók csoportjához tartoztak. A szintén csak korlátozott ideig itt tartózkodó inasok összetétele a szakmai utánpótlás rekrutációjának földrajzi paramétereiről adnak felvilágosítást. A városba érkező tanulatlan munkaerő egy specifikus csoportjáról van szó, amely nem egyszerűen munkalehetőséget, hanem a szakma elsajátításával a társadalmi emelkedés előfeltételeit kívánta megszerezni. Kétségtelen, hogy az ország egyik legnagyobb kézművesipari központjában megszerzett szakmai ismeretek ehhez kedvező feltételeket biztosítottak. A városban eltöltött 3-5 év tanulóidő — szerencsés esetben megfejelve még néhány legényévvel is — a mesterség magasabb fokú tudását, az új technika iránti nagyobb fogékonyságot, az új divatáramlatok jobb ismeretét tette lehetővé, azaz az önállósulás kedvezőbb feltételeit biztosította. Ugyanakkor a nagyvárosi élet benyomásai a legfogékonyabb korban érték őket, és ez életformájukra, mentalitásukra akkor is hatással lehetett, amikor esetleg szülőhelyükre visszatértek vagy más, kisebb településeken önállósították magukat. Így a városi értékrend és mentalitás helyi ügynökeivé váltak.

A vizsgálandó szakmák körét elsősorban a forrásadottságok határozták meg. Az inasszegődtetési és felszabadítási könyvekbe ugyan az előírás szerint be kellett jegyezni — a keresztlevéل alapján — az inas nevét, születési helyét, korát és vallását, azonban a kevés fennmaradt inasnyilvántartás többségébe csak az inas és a szegődtető mester nevét írták be. Még a legpontosabban vezetett nyilvántartásokban is sokszor koronként hiányosak az adatok. A szegődtetés bejegyzésénél gyakran utalnak a keresztlevéل hiányára, a származáshelyet tehát gyakran csak bemonadás alapján jegyezték be. A származáshelyet rendszeresen megjelölő szegődtetési nyilvántartások közül két szakma: a német szabó és a lakatos céh nyilvántartásait választottuk ki,⁵ hogy két eltérő elterjedtségű, különböző presztízsű és jövedelmezőségű mesterség szakmai rekrutációját hasonlíthassuk össze.

A szabó mesterség köztudottan a legelterjedtebb szakmák közé tartozott: képviselői nemcsak a városokban és mezővárosokban, hanem szinte minden nagyobb népességű faluban is megtalálhatók voltak. A műhely létesítése nem igényelt jelentősebb tőkét, a szakmai ismeretek sok helyen elsajátíthatók voltak, a mesterség

5 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IX. 10. Budai Németszabó Céh. Szegődtetési és felszabadulási könyv 1837–1875. és IX. 28. Pesti Németszabó Céh. Szegődtetési könyv 1825–1872., illetve IX. 27. Pesti Lakatos Céh. Szegődtetési könyv 1825–1872.

képviselői Pesten, de a legtöbb más városban is az alacsony adót fizetők csoportjába tartoztak. A szabóinasok nyilvántartásai Pesten és Budán is feldolgozásra alkalmasak voltak, így lehetőség nyílt a dinamikusabban fejlődő Pest és a nagyobb magyarországi városok átlagos növekedési mintáját és foglalkozási struktúráját inkább megtestesítő Buda összehasonlítására.

A lakatos mesterség sokkal inkább városhoz, méghozzá a nagyobb városokhoz kötődött, képviselői csak a XIX. század első felében kezdtek megjelenni a kisebb városokban és jelentősebb mezővárosokban is. A két szakma elterjedtségében mutatkozó különbséget jól érzékelteti, hogy míg a szabóknak több mint 200 céhe működött az országban, a lakatosoknak mindössze 47 ilyen szervezete létezett.⁶ A mesterség a jobban jövedelmezőek közé tartozott, képviselői a legmagasabb vagy legalábbis a magas adóösszeget fizetők közé tartoztak, így a szakma presztízse is magas volt, ráadásul a XIX. században megjelenő új foglalkozásokat űzők — pl. a gépészek — többnyire közülük kerültek ki. A mesterek száma dinamikusan növekedett a vizsgált időszak alatt: 1828-ban 40 lakatos-, 8 puskaműves- és 4 sarkantyúsmestert, valamint 94 legényt írtak össze, a három szakmában foglalkoztatottak összlétszáma (inasok nélkül) 146. 1840-ben 68 mestert és 80 legényt tartottak nyilván, az összlétszám csaknem változatlan maradt. Az 1857. évi népszámlálás szerint a szakmákban működők összlétszáma 979-re, 1870-ben 2015-ra emelkedett.⁷ Mivel a budai lakatos céh szegődtetési könyvei nem maradtak fenn, a vizsgálat csak a pesti céhre terjedt ki.

A vizsgálat évkörét igyekeztünk másik két feldolgozandó forrás időpontjához igazítani. A kórházi betegfelvételi könyvek csak 1853-tól tartalmaztak a származáshelyen túl korra, vallásra, foglalkozásra vonatkozó adatokat, az óbudai legények, illetve cselédek összeírása 1848-ból maradt fenn. E két forrásban az összeírtak száma elég nagy volt ahhoz, hogy alapul szolgáljon a származáshelyi összetétel vizsgálatához. Mint látni fogjuk, az évi inasszegődtetések száma túlságosan kevés volt ilyen irányú vizsgálathoz, ezért az 1830–1873 évkört jelöltük ki a vizsgálat időpontjául, részben azért, hogy e csoport összetételét a másik kettővel összehasonlíthassuk, részben annak megállapítására, hogy a gazdasági-társadalmi átmenet idején észlelhető-e változás a migrációs mintában.

6 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. (Szerk.: Éri István–Nagy Lajos–Nagybákay Péter) Bp., 1975. I. köt. 287., 290. p.

7 Magyar Országos Levéltár (= MOL), N 26 Regnicolaris Levéltár, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata, 1828–1832. Pest sz. kir. város összeírása. — BFL IV. 1202. c. Pest város levéltára. Intimata a. n. 5259. — *Körösi József*: Pest városi statisztikai évkönyv. I. folyam. Pest, 1873. 319–346. p. (Magyar Statisztikai Közlemények 4.)

1. A pesti lakatosinasok összetétele

A lakatosok a sarkantyúkészítőkkel és puskaművesekkel közös céhet alkottak, később társultak hozzájuk a csigakészítők is. A mesterek és az inasok túlnyomó többsége a lakatosokból került ki. Az 1850-es évekig a céh a szegődtetéseket és felszabadításokat külön tartotta nyilván, ezt követően a szegődtetés adatai után vezették be a felszabadítás időpontját. 1850 és 1855 között mindkét könyvet párhuzamosan használták, így csak a nevek gondos azonosításával lehetett az átfedéseket kiszűrni. A szegődtetési könyvnek tartalmaznia kellett a szegődtető mester nevét és szakmáját, az inas nevét, születési helyét, korát és vallását, azonban a nyilván tartást vezetőik nem mindig tartották be ezeket az előírásokat. Nem számítva az olyan extrém eseteket, amikor az inasnak még a nevét sem tüntették fel, esetenként a születési helyet sem jegyezték be. Ezek azonban inkább kivételek voltak, ezzel szemben gyakran, sokszor több éven át hiányoznak a korra és vallásra, valamint a szakmára vonatkozó adatok is. Az 1830-as években a felszabadítást sem jegyezték be. Ennek következtében az egész korszakra vonatkozóan csupán a származáshelyi összetételt, illetve annak módosulását követhettük nyomon, a vallási és életkori összetételről főleg az 1850–1873 közötti korszakra vonhattunk le következtetéseket.

A céhszabályok kötelmeinek lazulására utal az a tény is, hogy igen gyakori volt az egyidejű szegődtetés és felszabadítás esete, nemcsak a mesterfiúknál, ahol ez szinte általános gyakorlat volt. A szegődtetést azonban más esetekben is csak ritkán jegyezték be a tanulói idő kezdetekor, általában fél évtől két évig terjedő idő után került erre sor, utalással a már letöltött tanulói időre.

1830 és 1871 között a céh összesen 1707 inast szegődtetett. Az inasszegődtetések száma — tíz éves bontásokban — a következőképpen alakult:⁸

Időszak	Inasszegődtetések száma
1830–1839	134
1840–1849	162
1850–1859	674
1860–1869	662
1870–1871	46
Ismeretlen ⁸	29

⁸ 29 esetben csak a felszabadítás időpontját jegyezték be, amely 1852–1856 közé esett, az átlagos 3-4 év tanulói időt figyelembe véve a szegődtetésekre az 1850-es évek elején kerülhetett sor.

A szegődtetések megugrása a század közepén (az összes szegődtetések több mint háromnegyede az 1850–69-es két évtizedre esik) — még ha számolunk is a korábbi időszak alulregisztráltságával — kétségtelenül a szakma növekvő vonzását mutatja, és egyúttal cáfolja azt a közhelyszerű állítást, hogy a XIX. század gazdasági folyamatai (a gyáripár kialakulása, a külföldi iparcikkek versenye) a kézművesség hanyatlását idézték elő. A lakatos mesterség növekvő vonzása nyilván a kereslet növekedésével, részben a korszerű technikák alapjául szolgáló mesterségbeli tudás megszerzésével magyarázható, azaz az egyes szakmák szelektíven alkalmazkodtak az új körülményekhez.

72 esetben nem jegyezték be az inas születési helyét, 50 esetben (főleg a megye vagy ország megjelölése nélkül megadott gyakori helynevek, részben az írnok által rosszul értett és felismerhetetlenül torzított bejegyzések miatt) a származáshely nem volt lokalizálható.

Az ismert származáshelyű 1585 inas 46%-a pesti, 5%-a budai, 4,5%-a óbudai születésű volt, azaz a helyi születésűek aránya jócskán meghaladta részesedésüket az összlakosságban, a polgárságban, illetve a házasulók körében. További 13% a közvetlen környékről — Pest megyéből (10%) és Fejér megyéből (3%) származott, további 11% a Jász-Kun kerületben, illetve az 1. sz. táblázatban felsorolt hét megyében született. Az inasok 7,5%-a külföldi születésű volt, ezeknek több mint a fele cseh-morva vidékről, 29%-a Ausztriából származott. Hangsúlyozni kívánom, hogy a nem helyi származás nem jelentette feltétlenül azt, hogy az inas egyenesen szülőhelyéről jövet szegődött el, lehetett közöttük jócskán olyan is, aki családjával együtt ekkor már Pesten élt. Mivel az inasok átlagos kora a szegődtetéskor 14 év körül mozgott, mindenképpen viszonylag frissen bevándorolt családokról van szó.

Összehasonlítva az inasok származáshelyi adatait az 1869. évi népszámlálás adataival, az alapvető azonosság mellett bizonyos sajátosságok is észlelhetők. A közvetlen környék, Pest és Fejér megye domináns súlya azonos, de a tíz legtöbb bevándorlót adó megye összetétele és főleg rangsora bizonyos eltéréseket mutat. (L. a 2. sz. táblázatot.) Míg a fővárosi összlakosság legnagyobb bevándorlási forrása 4 dunántúli, 3 Duna–Tisza közti és 2 nyugat-felvidéki megye volt, addig a legtöbb lakatosinas 4 nyugat-felvidéki, 3 dunántúli és 2 Duna–Tisza közti megyéből érkezett. Ha a korabeli statisztika által elfogadott regionális bontást alkalmazzuk, eltéréseket tapasztalunk mind az 1828–1830-as években házasságot kötött vőlegényekhez, mind az összlakossághoz képest. (L. a 3. sz. táblázatot.) A lakatosinasoknak mindkét másik csoporthoz képest jóval nagyobb része vándorolt be a Duna–Tisza közéről, a dunántúliak aránya mindkét csoportnál alacsonyabb volt, a Felvidék nyugati részéről érkezők aránya pedig elmaradt az összlakosságban való részesedéstől.

A vizsgált négy évtized alatt számottevően módosult az inasok származáshelyi összetétele: jelentős mértékben növekedett a Dunántúlról és csökkent a Duna–Tisza közéről bevándoroltak aránya. Valamelyest emelkedett a távolabbi országrészekben születettek száma is. (L. a 4. sz. táblázatot.)

Az inasoknak valamivel több mint a fele városokban (18%) és jelentősebb mezővárosokban (35%) született, azaz több mint a fele városi-városias településekről származott. (A legnagyobb kibocsátó központokat l. az 5. sz. táblázatban.) Ez lehet a magyarázata annak, hogy a Felvidék nyugati részéről bevándoroltak aránya az enyhe növekedés ellenére is elmaradt az össznépszerűségben való részarányuktól. Köztudott, hogy a Felvidék alacsony eltartóképességű megyéiből sokan kerestek a fővárosban megélhetést, ezek nagy része azonban tanulatlan falusi lakos volt, aki napszámosként, alkalmi munkásként nyert alkalmazást, különösen nagy számban az építőiparban. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a felvidéki megyékből bevándoroltak sokkal nagyobb számban fordultak elő az 1853-ban kórházban ápolt szakképzetlen munkások között. A lakatosinasok több mint a fele városokból, bányavárosokból és mezővárosokból származott, migrációs motivációjuk eltérő volt. A dunántúliak alacsony aránya talán azzal magyarázható, hogy — az Alfölddel ellentétben — itt több olyan jelentős kézművesipari központ volt, ahol a mesterséget elsajátíthatták.⁹

A lakatosinasok vallását 1830 és 1839 között 3 eset kivételével pontosan bejegyezték, ezt követően 1857-ig csak szórványosan tették meg, majd 1857-től kezdődően újból rendszeresen feljegyezték a felekezeti hovatartozást, a 935 szegődtetett inas közül 836 személynél. Mint a 7. sz. táblázatból kitűnik, a katolikusok erős túlsúlyban voltak: számarányuk az inasok között meghaladta részesedésüket az egész népességben. Úgy tűnik, 1850 előtt a céh csak vonakodva nyitotta meg kapuit a más vallásúak, ekkor még csak néhány evangélikus és református fiú előtt. A század második felében megváltozott a helyzet: a protestánsok számarányukon felül reprezentáltak az inasok között, és meglepően nagy a zsidó vallású inasok aránya is, hiszen eddigi tudomásunk szerint e szakma nem tartozott az általuk preferált mesterségek közé. Számarányuk így is messze elmaradt a népességben való részesedésük mögött, nyilván azért, mert a zsidó családok inkább a kereskedelmi pályákat részesítették előnyben. A nem katolikus vallásúaknak, az evangélikusokat leszámítva, jóval nagyobb része volt bevándorló vagy bevándorló családok gyer-

9 Míg a Dunántúlon 12 lakatos céh működött, Pest megyében csak kettő, a Jász-Kun területben egy sem. L. a 6. sz. jegyzetet.

meke: míg a katolikus inasok 41%-a és az evangélikusok 45%-a volt pesti születésű, a zsidóknak csak egyharmada, a reformátusoknak pedig mindössze 19%-a.

Különbőség mutatkozik a helyiek és bevándoroltak, illetve a különböző vallású inasok korösszetételében is. Az inasok korát csupán az 1850-es évek közepétől tüntették fel több-kevesebb rendszerességgel, a korábbi évekből csak értékelésre alkalmatlan szórványadatokkal rendelkezünk. 1857 és 1871 között 762 esetben, azaz a szegődtetések 82%-ánál jelölték meg az inas korát. (L. a 8. sz. táblázatot.) Az inasok átlagos életkora a szegődtetéskor 15,5 év volt, a legnagyobb gyakoriság a 14 és 15 éves korosztálynál tapasztalható. A pesti születésűek átlagéletkora volt a legalacsonyabb: 15,1 év, a többi magyarországi születésűeké 15,5 a külföldről bevándoroltaké pedig 16 év. Azaz a helyiek valamivel korábban kezdték a szakma tanulását, mint a máshonnan érkezettek vagy frissen bevándorolt szülők gyermekei. A különböző felekezetekhez tartozó inasok életkorában szignifikáns különbség nem mutatkozott: a legfiatalabbak a református inasok voltak a szegődtetés idején (15,2 év), valamivel magasabb volt a katolikusok és zsidók életkora (15,5 év). Az evangélikus inasok 16. életévükhöz közelebb kezdték a tanulást (átlagkoruk 15,7 év volt). A görögkeletiek igen magas átlagos életkora (18,5 év) a felekezethez tartozók rendkívül alacsony száma miatt véletlenszerű is lehetett.

Érdekes lett volna megvizsgálni a helyiek és bevándorlók, illetve a különböző felekezetekhez tartozók esélyeit az önállósulásra a fővárosban. Sajnos a mesterkönyvek nem tartalmaztak származáshelyre vonatkozó adatokat, így csak a tanulóidőt letöltő és felszabadított inasok megoszlásából vonhatók le bizonyos következtetések.

A fel nem szabadított inasok aránya elég magas volt, még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk az 1840-es évek rendkívül hanyag és pontatlan regisztrációját. Az inasok több mint egyötödénél (22,6%) nincsen bejegyezve a felszabadulás ténye — ezek tehát vagy abbahagyták a tanulást, vagy másutt folytatták, talán más szakmát választottak, esetleg megbetegedtek vagy elhaláloztak. (Feltehetően e viszonylag nagy fluktuációval magyarázható, hogy a szegődtetésre általában rövidebb-hosszabb próbaidő után került sor.) A fel nem szabadítottak aránya az 1830-as években volt a legmagasabb: 27,6%, az 1850-es években arányuk 22,8, az 1860-as években 21,6%, tehát csökkenő tendencia észlelhető. A fel nem szabadítottak aránya a görögkeleti (16,7%) és a református vallásúaknál (17,7%) volt a legalacsonyabb, ezt követi a zsidók 20,3%-os aránya, míg a lemorzsolódottak a katolikusok 28, az evangélikusok 31,6%-át tették ki. A bevándoroltak között alacsonyabb volt a fel nem szabadítottak aránya, mint a helyi születésűeknél: az előbbiek 20%-a, a pestiek 25%-a nem tanulta ki mesterénél a szakmát. Ez talán azzal magyarázható, hogy a helyi születésűek mobilabbak, a pályaválasztásban — a kedvezőbb családi

háttér miatt — rugalmasabbak voltak. A bevándorlók között is markáns eltérések észlelhetők: általában a távolabbról jövők nagyobb része szerezte meg a segédlevelet, mint a közelebről bevándoroltak. A külföldieknek mindössze 19%-a, a magyarországi bevándoroltaknak 26%-a morzsolódott le, de az utóbbiak között is jelentős eltérések voltak. Míg a közeli Pest megyei születésűeknek 30%-a, a Fejér megyeiek 33%-a nem nyert segédlevelet, addig a Heves megyeieknek csak 18, a Pozsony megyeieknek 21%-a.

2. A pesti német szabó inasok származáshelyi összetétele

A német szabó céh inasszegődtetéseiről csak 1853-ig maradtak fenn adatok.¹⁰ A vizsgált időszakban — 1825 és 1853 között — a felszabadítás időpontját mindenkor a szegődtetés bejegyzése után vezették bc. Az inasok személyi adatait pontosabban vezették, mint a lakatos céhben. Az 1825 és 1853 között szegődtetett 1843 inas közül mindössze két esetben nem tüntették fel a születési helyet, 12 esetben a vallás, 18 esetben a kor megjelölése hiányzott. A külföldi vagy magyarországi származást minden esetben feltüntették, kevésbé rendszeresen jelölték meg a vármegye nevét, ezért 57 gyakori vagy elírt származáshelyet nem lehetett lokalizálni. A mesterfiúkat a céhben is egyidejűleg szegődttették és szabadították fel, ez az egyidejűség másoknál csak ritkán fordult elő, viszont igen gyakori volt, hogy a szabadítás jóval az előírt és bejegyzett tanulói idő letelte előtt megtörtént, anélkül, hogy a szegődtetés előtti tanulói időre utaltak volna. Megfigyelhető, hogy az idősebb korú inasok számára egy évvel rövidebb tanulói időt írtak elő, mint a fiatalabbaknak.

1825 és 1853 között a céh összesen 1843 inast szegődttetett, többet, mint a lakatos céh 41 év alatt, igaz a német szabó mesterek száma is jóval nagyobb volt, mint a lakatosmestereké. Az 1840. évi adóbesorolás 280 német szabómestert és 380 legényt tartott nyilván, a mesterekre kivetett adó összege 475 forint volt, egy mesterre átlag 3 forint jutott, míg a lakatosok átlag 4 forint 25 krajcárt fizettek, azaz a szabó mesterség kevésbé jövedelmező szakma volt.¹¹

A szegődttetések időbeli megoszlása egyenletesebb volt, mint a lakatosoké, lassú, de egyenletes növekedést mutatott, igaz, éppen az átalakulás éveiről, az 1850–1873 közötti időszakra csak töredékes adatok maradtak fenn, de az kétségtelen, hogy az 1850-as évek elején itt is erős fellendülés mutatkozott.

10 A kötet végén található két-három 1872-ből származó bejegyzés azt sejteti, hogy a közbeeső időszak nyilvántartásai már korábban elpusztulhattak.

11 BFL IV. 1202. c. Pest város levéltára. Intimata a. n. 5259.

Az inasok száma 5 éves bontásban a következőképpen alakult:

Időszak	Inasok száma
1825–1829	261
1830–1834	254
1835–1839	311
1840–1844	381
1845–1849	294
1850–1853	342

Az inasok 45%-a helyi születésű volt (ez az arány nagyjából azonos volt a pesti születésű lakatosinasokéval), a budai származásúak 7,7%-os aránya valamelyest meghaladta, az Óbudáról származók 0,7%-os aránya viszont jóval alacsonyabb volt a másik szakmánál. A pestiek aránya az 1850-es években a korábbi 50%-ot megközelítő értékről 37%-ra csökkent, ami azt mutatja, hogy ezidőtájt egyre kevésbé vált vonzóvá a csekély jövedelmet biztosító szakma a helyi születésűek körében, és az utánpótlás mindinkább vidékről rekrutálódott.

A közvetlen környékről származók aránya jóval magasabb volt, mint a lakatosoknál. A Pest megyeiek aránya 16%-ot, a Fejér megyeieké 2%-ot tett ki. További 10% a 9. sz. táblázatban felsorolt nyolc megyéből, illetve a Jász-Kun kerületből származott. A legtöbb bevándorlót kibocsátó megyék összetétele nagyjából azonos volt a lakatosinasok kibocsátó központjaival, sorrendjük azonban valamelyest eltért, különösen a legtöbb bevándorlót adó tíz megye sorrendje. (Vö. a 2. és 9. sz. táblázatot.) A szabóinasok nagyobb része származott a szomszédos területekről, a távolabbi megyék — mint pl. Szepes, Pozsony és Komárom — jóval hátrébb kerültek a rangsorban. Kisebb volt a külföldi származásúak aránya is, nem egészen 5%, szemben a lakatosinasok 7,5%-os részesedésével. Mindez arra utal, hogy az egyszerűbb szakmai ismereteket követelő, kisebb jövedelmezőségű és a modernizációhoz kevésbé kötődő szabómesterség nagyobb mértékben rekrutálódott a közelebbi vidékről, elsősorban az Alföldről. (L. a 3. sz. táblázatot.) A vizsgált időszakban a Duna–Tisza közéről származók aránya 12%-ról 25%-ra emelkedett, míg a dunántúliaké 7,3%-ról 5,8-ra csökkent, azaz a trend ellentétes a lakatosinasok esetében tapasztalttal.

A pesti szabóinasok között jóval alacsonyabb volt a városokból és jelentősebb mezővárosokból származók aránya, mint a lakatos céhben. Mindössze 3,3%-uk született szabad királyi városokban és további 6,1% jelentősebb mezővárosokban,

míg a lakatosinasoknak több mint a fele származott városi vagy városias településekből. A falusi vagy kisebb mezővárosokból bevándorolt családok gyermekeit a hagyományosabb mesterségre taníttatták, stratégiájuk tehát eltért a városokból bevándorolt családokétól, és az is elképzelhető, hogy szülőhelyük iskolázási lehetőségei sem adtak kellő alapot a nagyobb technikai ismereteket követelő mesterségek — mint pl. a lakatosmesterség — sikeres elsajátításához. Eltérő volt az ötnél több bevándorlót kibocsátó városok és mezővárosok összetétele és sorrendje is. (L. az 5. sz. táblázatot.)

Mint a 6. számú táblázatból kitűnik, a szabócéhben a katolikusok túlsúlya hasonlóan erős volt, mint a lakatos céhben, bár az 1850 után fennmaradt töredékes adatanyag sejteti, hogy e korszakban e céhben is változás indult meg. Zsidó vallású inasokat viszonylag nagy számban csak 1850-ben szegődtek, főleg zsidó, de esetenként katolikus mesterek is. A protestáns vallásúak között ellentétes tendencia érvényesült, mint a lakatos inasoknál, az evangélikusok aránya az 1840-es évek csekély emelkedés után erősen csökkent, míg a reformátusoké a vizsgált időszakban egyenletesen emelkedett. A helyi születésűek között a katolikusok aránya 91%, a bevándoroltak között valamivel alacsonyabb, 84% volt. Az evangélikusoknak több mint kétharmada, a görögkeletiek és zsidók egyharmada volt pesti származású, míg a reformátusok túlnyomó többsége, 91%-a a bevándoroltak közül került ki.

Bár a szabóinasok közül néhányan fiatalabban — 10-11 éves korban — szegődtek, az inasok átlagos kora a szegődtetés idején 15 év volt, azaz alig maradt el a lakatosinasok 15,5 éves átlagától. A legnagyobb gyakoriság a 14 éves korosztálynál észlelhető (L. a 10. sz. táblázatot), a három évtized alatt e szakmában is valamelyest nőtt a szakma kezdési életkora, amely az 1820-as évek 14,9 év átlagáról az 1850-es években 15,5-re emelkedett.

A lakatosinasokhoz hasonlóan különbség mutatkozott a bevándoroltak, illetve helyi születésűek korösszetételében. Bár az utóbbiaknál a legnagyobb gyakoriság a 15 éves korcsoportnál figyelhető meg, a 13 és 14 éves korcsoportba tartozók száma alig marad el mögötte. Tehát, csakúgy mint a lakatosinasok esetében, a pesti születésűek átlagos életkora volt a legalacsonyabb, 14,7 év, szemben a magyarországi bevándorlók 15,3, a külföldiek 15,5 év átlagos életkorával. Az 1850-es években azonban e különbség kiegyenlítődni látszik.

A különböző felekezetekhez tartozó inasok átlagéletkorában szignifikáns különbség e szakmában sem mutatkozott, de a rangsor másképp alakult, mint a lakatos céhnél. A szegődtetéskor a legfiatalabbak a katolikus inasok voltak, átlagos életkoruk 14,87 év, a két protestáns felekezetbe tartozóké 15, a görögkeletieké 15,2 év volt. A zsidó inasok magas átlagéletkora (16,7 év) feltehetően azzal magyarázható, hogy a céhes időben a zsidó mestereknél eltöltött tanulói időt nem regisztrálták, és

csak az 1850-es évektől tartották nyilván inaséveiket. Mivel igen gyakran a szegőd-tetéskor előírt tanulóidőnek csak töredékét töltötték ki, feltételezhető, hogy mes-terek a valós időt vették figyelembe, azaz tanulóidejüket a regisztráltnál fiatalabb korban kezdték.

A bevándoroltak és helyiek, illetve a különböző felekezetekhez tartozók önálló-sulási esélyeit a mestersévvételi könyvek származáshelyi adatainak hiányában e szakmánál sem lehetett megállapítani, és itt is csak a felszabadított inasok meg-oszlásából vonhattunk le következtetéseket, amelyek a regisztrálás jóval nagyobb pontossága révén megalapozottabbak, mint a lakatosokra vonatkozó megállapí-tásaink. A lemorzsolódás arányainak vizsgálatát azonban csak az 1850 előtt sze-gődített inasokra kellett korlátozni, mivel a nyilvántartás 1853-tól megszakadt, és így az ezt követő szabadulásokat már nem jegyezték be.

Bár a fel nem szabadult inasok aránya a szabó céhnél 19% volt, azaz valamivel alacsonyabb, mint a lakatosoknál, de itt is durván minden ötödik abbahagyta, és vagy másutt, vagy más szakmában folytatta tanulását. A lemorzsolódás a szabó céhnél is csökkenő tendenciát mutat: míg az 1820-as években az inasok negyede (a helyiek 29,5, a bevándorlók 21,5%-a) nem szabadult, ezek aránya az 1830-as években 21, az 1840-es években 15%-ra csökkent, és a helyieknél és bevándorol-taknál nagyjából egyformán alakult (21,4 és 21,1%, illetve 15 és 14,6%), bár a pestiek lemorzsolódása a továbbiakban is valamivel magasabb volt, mint a beván-doroltaké, a különbség azonban sokkal kisebb volt, mint a lakatosinasok esetében.

Az inasok felekezeti összetételét tekintve a lemorzsolódás a legkisebb mértékű (bár a többi felekezet csökkenő arányával szemben jelentéktelen emelkedő tenden-ciájú) a reformátusoknál volt (12,5%). Viszonylag kis mértékű volt a görögkeleti vallásúak között is (17,4%). A legmagasabb arány a katolikusoknál mutatkozott (19,7%, amely azoban az 1820-as évek 26,5%-os arányához képest erősen csök-kent), valamint az evangélikusnál, 19% (a 20-as évek 25%-os lemorzsolódásával szemben).

3. A budai szabóinasok összetétele

A budai német szabó inasok számukat és összetételüket tekintve erősen eltértek mindkét eddig vizsgált pesti céh inasaitól. A céh 1832 és 1871 között mindössze 411 inast szegődített, azaz évente mindössze 7-8 személyt, számuk a legnagyobb fellendülés idején, az 1850-es években is csak 13-14 között mozgott (l. a 12. sz. táblázatot), annak ellenére, hogy a mesterek száma jelentősen emelkedett. (1828-ban 94 német szabó és 17 magyar szabó mestert írtak össze, az 1840. évi adókönyv-

ben összesen 170 szabómestert tartottak nyilván.)¹² Az inasok csekély száma annál is meglepőbb, mert — legalábbis 1828-ban — a mesterek fele nem foglalkoztatott legényt. A rekrutáció tehát szűk körű volt, a mesterség már csak alacsony jövedelmessége (1840-ben az átlagadó 2 Ft 30 kr volt) miatt sem gyakorolt nagy vonzerőt. A csekély számú szegődtetés ellenére a bejegyzések a budai céhnél is sokszor hiányosak voltak.

A budai szabóinasok jóval nagyobb hányada volt helyi születésű, mint a pesti inasoké. Kereken kétharmaduk született Budán, 4%-uk pesti, illetve óbudai születésű volt, 22%-uk Magyarország egyéb településein, 4% külföldön született. (L. a 13. sz. táblázatot.) Ez az eloszlás némileg meglepő és eltér az európai városokban tapasztalt normáktól, miszerint a helyi születésűek előnyben részesítik a magas presztízsű új szakmákat, míg az alacsony jövedelmű mesterségek főleg a környék vidéki bevándorlóiból rekrutálódnak. Ez a minta csak 1850 után kezd érvényesülni Budán: az 1830-as években az inasok 88, az 1840-es években 72%-a volt budai születésű, arányuk az 1850-es években is még 54% volt, és csak az 1860-as évekre süllyedt 43%-ra. Ebben az évtizedben éri el a Pest megyei születésűek aránya a 10, a Fejér megyeieké pedig a 12%-ot. Mindkét megyéből főleg falusi származásúak érkeztek (Ercsiből egyenesen heten), a távolabb születettek közül több volt a városi vagy mezővárosi származású, együttesen a magyarországi származásúaknak mintegy egyharmada. A legtöbb bevándorlót kibocsátó 10 megye állománya és rangsora a pesti inasokétól eltérően alakult.

A budai származásúak erős dominanciájának ismeretében nem meglepő a katolikus vallásúak döntő többsége, hiszen e városban a katolikusok döntő fölénye a vizsgált időszakban nem csökkent. A 411 inas közül mindössze 9 evangélikus, 1 görög katolikus és 2 görögkeleti akadt.

Az inasok átlagos életkora a szegődtetéskor 14 év volt, a vizsgált időszak alatt itt is valamelyes emelkedés észlelhető: az 1830-as években 13,6, a 40-es években 13,7, az 50-es években 14,4, a 60-as években 14,1 év volt. A helyi születésűek kora (14 év) valamivel alacsonyabb volt, mint a magyarországi bevándorlóké (14,4 év), ez alól csak a pesti születésűek 13,4 éves életkora jelentett kivételt, de az átlagosnál alacsonyabb volt a külföldi születésűek életkora is (13,9 év). Tehát a budai szabóinasok mind származáshelyi, mind korösszetétel tekintetében különböztek pesti társaiktól.

12 MOL, N 26 Regnicolaris Levéltár, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata, 1828-1832. Buda sz. kir. város összeírása. — BFL IV. 1005. c. Buda város levéltára. Adóösszeírások, 1840.

A szabóinasok közül csaknem minden ötödik (24%) nem szabadult, a pestiektől eltérően itt a helyiek mutatkoztak állhatatosabbaknak. A budai születésűeknél a segédlevelet nem szerzők aránya 17, a bevándoroltaknál 28% volt. A pesti inasoktól eltérően a tanulást abbahagyók aránya növekvő tendenciát mutat, a lemorzsolódás különösen az 1850-es évektől volt számottevő: az 50-es években arányuk 36, a 60-as években 39, a 70-es években 48%-ot tett ki. E jelenség okainak feltárása további vizsgálódást igényelne.

*

A mindössze két szakma inasaira kiterjedő vizsgálat természetesen nem ad és nem adhat teljes képet a karrier-migránsok, a fővárosba szakképzettség szerzése végett érkezők, illetve a frissen bevándoroltak gyermekeinek összetételéről, tanulási, felemelkedési stratégiájáról. Bizonyos következtetések, amelyek eléggé meggyeznek a külföldi vizsgálatok eredményeivel, levonhatók. Kétségtelen, hogy a szakmát tanulók származáshelyi összetétele eltért az egyéb bevándorló csoportok — a polgárok, a házasság révén megtelepülők, illetve a családalapításra nem képes szakképzetlen munkacről — összetételétől. Különbségek mutatkoztak a jövedelmező, a tőkés viszonyok között is életképes, illetve a kevésbé jövedelmező, hagyományos szakmák rekrutációjában, eltérő tendenciák mutatkoztak a dinamikusan fejlődő Pest és a tradicionálisabb Buda mestereihez elszegődő inasok összetételében. Az eredmények általánosabb érvényét további szakmákra és városokra kiterjedő vizsgálatok fogják megerősíteni vagy módosítani.

1. táblázat. A lakatosinasok megoszlása születési hely szerint (fő)

Magyarországiak				Külföldiek	
Pest	728			Cseh-Morvaország	66
Buda	81			Oszták tartományok	37
Óbuda	71			Szilézia	8
Megyék				Galícia	7
Pest	162	Torontál	5	Szerbia	5
Fejér	48	Turóc	5	Poroszország	3
Jász-kun kerület	33	Zemplén	5	Badeni hercegség	2
Heves	27	Bars	4	Bajorország	2
Szepes	26	Somogy	4	Trieszt	2
Hont	20	Vas	4	Német birodalom	1
Pozsony	19	Baranya	3	Hollandia	1
Komárom	18	Bihar	3	Moldva	1
Nógrád	17	Borsod	3	Szászország	1
Nyitra	16	Győr	3	Türingia	1
Trencsén	15	Moson	3	Összesen	144
Tolna	14	Szabolcs	3		
Bács	10	Zala	3		
Abaúj	8	Erdély	3		
Arad	8	Bánát	2		
Veszprém	8	Bereg	2		
Árva	7	Gömör	2		
Esztergom	7	Sopron	2		
Sáros	7	Szatmár	2		
Temes	7	Zólyom	2		
Békés	6	Hajdú kerület	1		
Csongrád	6	Máramaros	1		
Liptó	6	Torna	1		
		Összesen	1441		

2. táblázat. A legtöbb bevándorlót adó tíz megye

Lakatosinasok	Szabóinasok	1869. évi népszámlálás
Pest	Pest	Pest
Fejér	Fejér	Fejér
Jász-Kun kerület	Heves	Nyitra
Szepes	Nógrád	Komárom
Hont	Nyitra	Bács
Pozsony	Jász-Kun kerület	Szepes
Komárom	Hont	Veszprém
Nógrád	Komárom	Hont
Nyitra	Szepes	Heves
Trencsén	Pozsony	Tolna

3. táblázat. A Magyarországról bevándorolt vőlegények, lakatosinasok és az összlakosság származáshelyi megoszlása tájegységenként (%)

Tájegység	Vőlegények 1828–1830	Szabóinasok 1825–1853	Lakatosinasok 1830–1871	Össznépesség 1869
Duna balpart	17,7	20,1	21,0	26,2
Duna jobbpart	31,1	14,5	19,6	23,4
Duna–Tisza köze	23,5	54,0	42,4	33,7
Tisza jobbpart	13,3	6,4	9,6	9,8
Tisza balpart	5,7	1,4	2,8	3,6
Tisza–Maros szöge	5,5	2,8	4,0	3,1
Erdély	3,1	0,7	0,2	0,2

4. táblázat. A Magyarországról bevándorolt
lakatosinasok származáshelyi megoszlása tájegységenként
1830–1849 és 1850–1871 között (%)

Tájegység	1830–1849	1850–1871
Duna balpart	18,3	21,3
Duna jobbpart	13,3	20,3
Duna–Tisza köze	53,3	41,1
Tisza jobbpart	11,7	9,4
Tisza balpart	3,3	2,8
Tisza–Maros szöge	–	4,4
Erdély	–	0,6

5. táblázat. Az ötnél több bevándorlót kibocsátó
városok és mezővárosok

Szabad királyi városok		Mezővárosok	
Lakatosinasok			
Székesfehérvár	19	Vác	22
Selmecbánya	12	Szolnok	12
Pozsony	11	Cegléd	11
Komárom	10	Kecskemét	7
Arad	6	Dunaföldvár	7
		Szentendre	6
		Aszód	5
		Nagykőrös	5
Szabóinasok			
Eger	10	Vác	22
Komárom	9	Szentendre	17
Székesfehérvár	8	Cegléd	14
Pozsony	7	Kecskemét	9
Selmecbánya	5		

6. táblázat. Az inasok felekezeti megoszlása (%)

	Lakatosok		Szabók	Összlakosság		
	1830–1839	1850–1871	1825–1853	1836	1857	1869
Katolikus	90,1	78,7	83,4	81,0	72,5	68,3
Evangélikus	4,6	7,4	5,8	2,7	6,0	5,9
Református	5,3	5,5	4,8	1,8	3,2	5,2
Görögkeleti	–	0,7	1,6	1,3	0,8	0,6
Izraelita	–	7,6	3,5	12,0	17,4	19,6

7. táblázat. A lakatosinasok kormegoszlása

Kor (év)	Pesti	Budai-óbudai	Egyéb ma- gyarországi	Külföldi	Összesen
születésük					
12	3	–	2	1	6
13	25	5	15	3	48
14	98	24	71	16	209
15	113	22	61	10	206
16	51	11	47	12	121
17	33	9	31	9	82
18	16	12	21	8	57
19	3	2	7	4	16
20	1	2	4	1	8
21	–	1	2	–	3
22	1	1	1	1	4
26	1	–	–	–	1
29	–	–	–	1	1
Össze- sen	345	89	262	66	762

8. táblázat. A lakatosinasok korösszetétele felekezeti bontásban

Kor (év)	Katolikus	Református	Evangélikus	Görögkeleti	Izraelita
12	4	1	–	–	1
13	39	4	3	–	2
14	165	13	13	2	16
15	162	9	19	1	15
16	94	9	10	–	8
17	62	3	6	–	11
18	43	5	4	1	4
19	8	1	4	–	3
20	8	–	–	–	–
21	2	–	–	1	–
22	4	–	–	–	–
26	–	–	1	–	–
29	–	–	–	1	–
Össze- sen	591	45	60	6	60

9. táblázat. A pesti szabóinasok megoszlása származási hely szerint (fő)

Magyarországiak				Külföldiek	
Pest	828			Cseh-Morvaország	33
Buda	143			Osztrák tartományok	29
Óbuda	16			Galícia	10
Megyék				Szlavónia	7
Pest	311	Veszprém	5	Egyéb	10
Fejér	42	Zala	5	Összesen	89
Heves	30	Zólyom	5		
Nógrád	29	Árva	4		
Nyitra	26	Gömör	4		
Jász-Kun kerület	26	Zemplén	4		
Hont	20	Bereg	3		
Komárom	20	Sáros	3		
Szepes	18	Sopron	3		
Pozsony	17	Vas	3		
Esztergom	16	Arad	2		
Bács	13	Csanád	2		
Borsod	12	Szabolcs	2		
Trencsén	12	Szolnok	2		
Liptó	9	Ung	2		
Temes	8	Krassó	1		
Tolna	8	Moson	1		
Bihar	7	Turóc	1		
Baranya	6	Szatmár	1		
Győr	6	Erdély	5		
Bars	5	Bánát	2		
Somogy	5	Nem azonosítható	57		
Torontál	5	Összesen	1754		

10. táblázat. A pesti szabóinasok kormegoszlása

Kor (év)	Pesti	Budai-óbudai	Egyéb magyarországi	Külföldi	Összesen
születésűek					
10	–	1	1	–	2
11	8	2	7	1	18
12	64	12	44	3	123
13	166	26	107	8	307
14	167	36	161	16	380
15	169	25	118	13	325
16	128	26	146	12	312
17	57	13	103	9	182
18	35	7	46	7	95
19	9	2	21	4	36
20	5	2	17	1	25
21	2	2	4	–	8
22	2	–	4	–	6
23	1	–	–	1	2
24	–	–	1	–	1
25	1	–	–	–	1
26	–	–	1	–	1
36	–	–	1	–	1
Összesen	814	154	782	75	1825

11. táblázat. A pesti szabóinasok korösszetétele felekezeti bontásban

Kor (év)	Katolikus	Református	Evangélikus	Görögkeleti	Izraelita
10	2	–	–	–	–
11	15	2	1	–	–
12	112	4	4	3	–
13	271	13	16	1	4
14	324	17	22	9	7
15	267	22	19	9	6
16	255	13	30	1	13
17	143	7	8	3	17
18	75	5	6	–	9
19	27	4	1	–	1
20	19	1	–	2	3
21	4	–	–	1	3
22	5	–	–	–	1
23	1	–	–	–	–
24	–	–	–	–	1
25	1	–	–	–	–
26	1	–	–	–	–
36	1	–	–	–	–
Össze- sen	1523	88	107	30	65

12. táblázat. A budai szabóinasok száma 1831–1875

1832–1839	84
1840–1849	80
1850–1859	132
1860–1869	67
1870–1875	11
Ismeretlen*	37

*Csak a felszabadítás időpontját, vagy a tanulói idő hosszát adták meg, ebből 22 esetben kikövetkeztethető volt, hogy a szegődtetés az 1850-es években történhetett.

13. táblázat. A budai szabóinasok megoszlása származási hely szerint (fő)

Magyarországiak				Külföldiek	
Buda	274			Cseh-Morvaország	8
Pest	15			Galícia	4
Óbuda	4			Ausztria	2
Megyék				Szilézia	2
Pest	28	Moson	2	Nassaui hercegség	1
Fejér	10	Vas	2	Összesen	17
Nyitra	7	Zólyom	2		
Hont	7	Bereg	1		
Pozsony	6	Gömör	1		
Árva	4	Jász-kun terület	1		
Komárom	4	Somogy	1		
Nógrád	4	Sopron	1		
Esztergom	3	Zala	1		
Bács	2	Erdély	1		
Baranya	2	Ismeretlen	11		
		Összesen	394		

A FONS ALAPÍTVÁNY

A napról-napra nehezedő kiadási feltételek (papír- és nyomdaköltség növekedése) és a fokozatosan dráguló postai szolgáltatások arra ösztönözték a *Fons* köré csoportosuló egyetemistákat és friss diplomás történészeket, hogy anyagi lehetőségeikhez mérten támogassák a folyóiratot. Létrehozták a FONS Alapítványt, melynek célja a *Fons* kiadási költségeinek biztos alapokra helyezése, hosszú távon pedig a lappal azonos célokat valló *Fons Könyvek* megjelentetéséhez szükséges pénzügyi összeg biztosítása. Az Alapítvány 90 000 forint kezdőtőkével jött létre, az ügyeket intéző Kuratórium elnökévé Pálffy Gézát, titkárává Petrik Ivánt választották az alapítók. Az Alapítvány nyitott, azt minden természetes és jogi személy támogathatja.

A *Fons* eddig megjelent füzetait több alapítvány és egyesület (különösen a Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkolégiuma, illetve a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Közművelődési Kuratóriuma és a Magyar Levéltáros Egyesület) nagylelkű támogatásának köszönhetően ingyenesen juttattuk el a címzettekhez. Az Alapítványnak és a Szerkesztőségnek továbbra is célja, hogy amíg lehetőség van rá, ezt a gyakorlatot fenntartsa.

Ahhoz azonban, hogy a *Fons* hosszú távon meggyökerezhesen a történettudományi szakfolyóiratok sorában, és hogy ne a pénzforrások hiánya vezessen esetleges szüneteltetéséhez vagy megszűnéséhez, az eddigi — sokszor bizonytalan esélyű — pályázati támogatás-igénylések mellett szívesen veszünk mindenfajta más segítséget.

A Fons Alapítvány (számlaszám: 11705008–20440776) és azon belül a Fons Szerkesztőség (számlaszám: 11705008–20440800) várja mindazon intézmények és magánszemélyek anyagi támogatását, akik a kiadványt megismerve célkitűzéseit hasznosnak, tartalmát színvonalasnak tartják, és a folyóirat további megjelentését hozzájárulásukkal segíteni tudják.

POLYÁK ANDREA

A SZAKKÉPZETLEN MUNKAERŐ BEVÁNDORLÁSA PESTRE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1853. november 10-én Poell József nőtlen, 39 éves, római katolikus vasúti munkást, alighogy Pestre érkezett és a gőzhajóról leszállt, a rendőrfőnök parancsára azonnal kórházba szállították. Értékeit leltárba vették (bár nem sok értékűtárgya lehetett, egy ing, felsőruha), ő maga pedig bekerült a Rókus kórház betegfelvételi könyvébe. További sorsa ismeretlen, bár a Rókusban uralkodó viszonyokat figyelembevéve nem valószínű, hogy gyógyultan távozott.¹

Az új városi kórház alapjait 1781-ben rakták le, az építkezés azonban 14 évig akadozott, és csak 1798-ra készült el a lakosság ingyen fuvar- és munkaerő biztosítása segítségével. A betegszám rohamos emelkedése miatt az intézmény hamarosan kinőtte a kórház eredetileg szegényháznak tervezett épületét. Több fiókházat is megnyitottak, de a kórházi viszonyok közmondásosan szörnyűek voltak. A későbbi viszonyokat is jól jellemzi a XVIII. század első felében az egykorú írók véleménye a Rókus elődjéről, a városi kórházzal (Stadt Spital): „A legrosszabb volt egész Európában. Minden nyomorult, bűdös és piszkos. Kis dohos szobákban nyolc ágy áll, az egyetlen ablak betéve, a hőség elviselhetetlen. Belül egészségtelen, a halálozás gyakoriságát előmozdítja, kívülről még nézni is utálatos.”²

1853-ban 7746 beteget kezeltek a pesti Szent Rókushoz címzett közkórházban, ebből 729 halt meg.³ Hősrünk sorsa tehát elég rossz véggel kecsegtet. Mint ahogy nem sok jót ígér annak a majd 700 embernek a sorsa sem, akik 1853 és 1870 novemberében lettek felvéve a Rókus kórház betegfelvételi könyvébe. Kik ők, honnét jöttek, hova tartottak és miért? Ezekre a kérdésekre keresem a választ dolgoza-

1 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV. 1216. d. Pest sz. kir. város levéltára. Pest város Számvevőségének iratai. A Rókus kórház iratai (= IV. 1216. d. Rókus kórház iratai) Betegfelvételi könyv 1853–1854. 634. fsz.; feldolgoztam még: a Betegfelvételi könyv 1870.

2 *Engländerné Brill Klára*: Orvosok és kórházak Pest-Budán. Bp., 1930. 57. p.

3 *Tormay Károly*: Adatok az élet- és halálozási viszonyok statistikájához Pest városában, különös tekintettel az itt 1831, 1854/55 és 1866-ban uralgott cholera járványokra. Pest, 1868. (Klny. a Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 1867. IV. köt-ből.) IV. Tábla (32–33. p.)

tomban, melyben az 1853. évi mintát az 1870. évivel összevetve igyekszem megállapítani a jellemző tendenciákat és ezek esetleges változásait is.

Mielőtt rátérnék a konkrét adatok vizsgálatára, át kell tekintenünk, mit értünk migrációs minták alatt, és mit nevezünk migrációnak. Peter Clark és David Souden meghatározása szerint migrációnak nevezzük személyek vagy csoportok vándorlását, mely feltételezi az állandó lakhely megváltoztatását.⁴ Migráció lehet falvakból más falvakba, faluból városba és városból városba történő vándorlás. Általában nagyobb városokba erősebb a vándorlási kedv, mint kisebb településekre, hiszen egy nagyvárosban több a lehetőség munkát találni, magasabb képzettséghez jutni. Migrációs típusokat felállíthatunk abból a szempontból is, hogy milyen messze jutott el a vándor a születési helyétől. Léteznek úgynevezett helyi vándorok (*local migrants*), akik bizonyos földrajzi határok között mozognak munkahelykeresés miatt vagy mert házasságuk kizozdította őket szülőhelyükről. A következő típust a szakirodalom *carrier migrant*-nak nevezi, olyan személyek ők, akik mesterséget, új szakmát tanulni jöttek a városba, mint az inasok és a mesterlegények, vagy magasabb iskolákat akarnak végezni. A harmadik típus az úgynevezett visszatérő vándor (*circular migrant*), aki bizonyos időt tölt el a szülőhelyén kívül, majd visszatér oda. Ez történhet vagyonszerzés okán, de más is kizozdíthatja az egyént szülőhelyéről. Végül a negyedik típus az úgynevezett láncszerű migráció (*chain migration*), mikor az egyik személy követi a másikat az új lakóhelyre. A hívó személy lehet rokon, de lehet egyszerűen falubeli ismerős is, például a cselédlányok szívesen szolgáltak együtt falujukbeliekkel vagy ajánlottak be régi helyükre falubeli ismerőst.

Nem szabad elfelejtenünk a migráció rendkívül nagy hatását a népesség alakulására. A XVII–XVIII. századi városi fejlődés elképzelhetetlen migráció nélkül, ugyanis az egészségtelen higiénés viszonyok, a gyakori és visszatérő járványok rendkívüli mértékben tizedelték meg a városi lakosságot, melyet a magas születésszám sem volt képes pótolni. Több történész véleménye, hogy a városi lakosság még reprodukálni sem lett volna képes önmagát az erőteljes bevándorlás nélkül. Igaz ez Budapestre is, amint azt Tormay Károly írja: „...itt 3000-el több halt meg mint született. Ezen nagy fogyaték valamennyire a történt bevándorlások által volt pótolva.”⁵

4 Clark, Peter–Souden, David: Introduction. In: Migration and Society in Early Modern England. Ed.: Clark, Peter– Souden, David. London, 1987. (a kötet a továbbiakban Migration and Society) 11. p.

5 Tormay Károly: A népesség mozgalmának kimutatása Buda-Pesten 1854- és 55-ben. Pest, 1857. (a továbbiakban Tormay K.: A népesség...) 38. p.

Ezeknek az embereknek egy része eltűnik a történész figyelő tekintete elől, mert ez egy mobil, az adóösszeírásokból is mindig kimaradó réteg. A népszámlálások nem veszik őket külön számba, és a belső vándorlásokról csak 1879 után van hivatalos statisztikai anyag. Az 1879:II. törvényekben utasította a kormány a megyéket, hogy a honosító kimutatásokkal párhuzamosan a kivándorlókat is tartsák nyilván. „A megyék által készített statisztikai adatok azonban nem túl megbízhatóak. Sokszor egybeveszik a kivándorlókat és a városba költözőket ... nem vezetik őket rendszeresen.”⁶

A korabeli statisztika természetesen nem hagyja figyelmen kívül a problémát, hiszen már a kortársakat is megdöbbeníti az a hihetetlen gyors vándormozgalom, amely eltünteti a város térképéről a zölddel jelzett szántókat, és új bérházakat növeszt az üres telkeken. A bevándorlók többsége azonban szegény, egyedülálló, fiatal, aki egyéb támogatás híján könnyen kerülhet be a kórházba, annál is inkább, mert a Rókus lévén az egyetlen közkórház (a vizsgált időszakban), köteles felvenni az összes beteget, akit a hatóságok ideirányítanak. Ráadásul a kórház–szegényház funkciók sem válnak el élesen, még a század végén sem, hiszen például a Rókus ad otthont a Pintér alapítvány által segélyezett tizenhat idős férfinak és nőnek, akik jó erkölcsű, jó katolikusok, és önhibájukon kívül kerültek abba a helyzetbe, hogy magukat segélyezni nem tudják.⁷

A szegényebb rétegek jobban kitérve a természeti veszélyeknek, a rossz higiéniés viszonyoknak, illetve alultápláltságuk miatt is könnyen kerülnek abba a helyzetbe, hogy kórházba vigyék őket. Annál is inkább, mert gyakran nincs senki, aki ápolja és ellátja őket. A több generáció óta egy helyben lakó családoknál ez általában nem jelent problémát, de a frissen városba érkező, magányos vándorok nagyon gyakran kerülnek be a kórházba. És itt lehet megtalálni egy részét azoknak az embereknek, akik alkalmi munkásként, legényként, inasként vagy cselédként jöttek a fővárosba szerencsét próbálni.

Az 1853. és az 1870. év megbetegedések szempontjából átlagosnak mondhatóak. A nagy kolerajárvány 1854-ben tört ki, és 1871 októberéből tudunk egy nagy himlőjárványról. Tehát a betegek száma nem felülreprezentált valamilyen járvány miatt, és a november hónap, az igazán hideg őszi kezdete sok, egyébként egészséges vándort is arra sarkall, hogy a közkórházban találjon átmeneti szállást.

6 *Rácz István:* Parasztok elvándorlása a faluból. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Tanulmányok. Szerk., bev.: Szabó István. 2. köt. Bp., 1965. 435. p.

7 *Engländerné Brüll K.:* i. m. 56–57., 102. p.

A Rókus kórház két betegfelvételi könyvét használom forrásként a Pest–Budára, későbbi nevén Budapestre történő migráció vizsgálatakor. Sajnos igen kevés forrás áll a rendelkezésünkre tetten érni és nyomon követni azt a folyamatot, melynek során ezrek indultak el és érkeztek meg a fővárosba, hogy ott elindítsák a város európai méreteiben is páratlan gyorsaságú népességnövekedését. A betegfelvételi könyvek azért is igen érdekes források, mert migrációs vizsgálat céljából még soha nem dolgozták fel őket. Az általam vizsgált 1853. és 1870. évben a novemberi hónapot veszem mintául, azonos számú beteget véve (1870-ben jóval több név található a betegfelvételen, mint 1853-ban). Mindkét forrás magyar nyelvű, két kéz írása, jól olvasható. Az 1853. évi tartalmazza a felvett személy családi és utónevét (házas nőknél és özvegyeknél ez általában a férj elő- és a feleség utóneve), felekezetét, korát, családi állapotát, foglalkozását, születési helyét. 1853-ban nem minden esetben, 1870-ben már állandó rovatként szerepel az állandó lakcím is. 1870-ben jelenik meg a legközelebbi hozzátartozó (általában az apák) foglalkozását feltüntető kategória. Míg 1853-ban gyakran a Pesten élő legközelebbi hozzátartozót, esetleg szállásadót igyekeztek feltüntetni, addig 1870-re már a szülő vagy házastárs vált fontossá. A feleség foglalkozásának feltüntetésére csak akkor kerül sor, ha más rokont nem említenek. (Ez is jelzi a nők korabeli társadalmi megítélését, fontosságát.)

A beteg ruházatát és — ha volt — értéktárgyait leltárba vették. Igen sokat elárul a „mióta van Pesten” kérdésre adott válasz, amely mindkét évben szerepel, ebből kaphatunk információkat a hosszú vagy rövid távú migrációs viselkedésről.

Az adatok valószínűleg a betegek közlésein alapultak, többször észrevehető elhalláson alapuló hibás névalak, például helységneveknél, illetve ha ájult, beszédképtelen állapotban került a kórházba az illető, akkor N. N.-ként jelölték. Több helyen látható javítás, bizonyára miután a beteg magához tért és képes volt adatokat szolgáltatni magáról.

Többségük képzetlen vagy félig képzett fiatal ember. A foglalkozás kategóriában szükségesnek tartom a vizsgálódás szempontjából három csoport megkülönböztetését. Az első a különféle speciális képzettséggel rendelkezőké. A legtöbb a férfiaknál a pincér (érdekes módon mind Csehországból való), a tekcőr (ők is mind Cseh- vagy Morvaországból jöttek), illetve valamilyen kézművesmester. A nőknél a legtöbb a varrónő, mosónő és a kofa. Ezeket a csoportokat ki kell zárnom a feldolgozásból, mivel a dolgozatban a képzetlen munkaerővel kívánok foglalkozni. A következő csoport a félig képzettek (ez egy átmeneti kategória). Ez is igényel valamilyen szakmai ismeretet, ide tartoznak az inasok és a legények (vagyis a karrier-migránsok). A harmadik csoport a képzetlen munkaerő. Ők elsősorban alkalmi munkát végeznek, de sokszor e megnevezés alatt a proletariátust értik. Mind

a két vizsgált évben nagyon sok a téglagyári napszámos, akiknek a nagy fővárosi építkezések kínáltak munkát. A képzetlen munkaerő fennmaradó részét a cselédek alkotják. Itt meg kell jegyeznem, hogy a betegkönyv már 1853-ban megkülönböztet különböző funkciókat a házi személyzetben belül, mint például szobalány, urasági inas (igaz, ők viszonylag kevesen vannak), de őket inkább a képzettek kategóriájába sorolom, mert a hierarchia magasabb foka feltételez valamiféle plusz tudást, amivel a falvakból frissen felkerült cseléd lányok nem rendelkezhettek. 1853-ban kétféle megnevezéssel találkozunk: cseléd és szolgáló. Mindkettő vonatkozhat férfira és nőre egyaránt (bár a férfiak száma elenyésző ebben a csoportban), és semmi sem utal arra, hogy a két különböző megnevezés másfajta státuszt vagy munkakört takarna. 1870-re el is tűnik a megkülönböztetés, és egységesen cseléd-ként veszik fel őket.⁸

1. Az 1853. év elemzése

A napszámosok családi állapot szerinti kormegoszlása:

	férfi			nő		
	házas	nem házas	özvegy	házas	nem házas	özvegy
átlagéletkor (év)	40	33	50	41	27	50
mióta van Pesten (év)	17	5	–	19	6,1	24

A családi állapot szerinti csoportokat összehasonlítva elmondható, hogy a nőtlen, illetve hajadon napszámosok csoportja összességében nagyobb, mint a házassoké és özvegyeké. A nem házasok átlagéletkora jóval alacsonyabb, mint a házassoké. Kormegoszlás tekintetében a nőtlen férfiak értéke mutat egy kis eltérést, az ő átlagéletkoruk valamivel magasabb, de a házas és özvegy napszámosok átlagéletkora majdnem megegyezik. Értelemszerűen a „Mióta van Pesten” kérdésre adott válasznál az évek állaga jóval nagyobb házassok és özvegyek esetében, náluk igen kevés a „most jött Pestre”, vagy az 1-2 napos kitétel, általában éveket adnak meg, míg a nem házasok csoportjában igen gyakori az 1-2 napos vagy pár hónapos

8 A feldolgozáshoz Machintosh File Force adatbázis-kezelő programot használtam.

itt tartózkodás. Feltűnő az özvegy nők esetében a Pesten tartózkodás magas időtartama. Talán ebből is látszik, hogy helyzetük igen nehéz. Számukra igen rosszak az újraházasodás esélyei, és ezek koruk előrehaladtával egyre csökkennek. Önmaguk (esetleg gyerekeik) fenntartására kemény napszámosmunkát kell végezniük, és igazán nem sikerül gyökeret ereszteniük a fővárosban, mert hosszú évek múltán is pontosan tudják, mikor érkeztek a fővárosba.

Összességében a férfi és női napszámosok csoportjai (házas, nőtlen, özvegy) hasonló képet mutatnak vallás tekintetében.

A cselédek csoportjában a legnagyobb a hajadonoké, egyetlenegy férjezett van, és az özvegyek száma is igen csekély. A férfi szolgáknál is a nőtlenek csoportja a legnagyobb.

A képzetlen munkaerő kategóriája döntően római katolikus. Jóval nagyobb a nők aránya (a cselédek miatt, hiszen a napszámosoknál közel azonos arányban szerepel a két nem: férfi 60%, nő 40%). Családi állapotukat tekintve nagy többségében nőtlenek, illetve hajadonok az idetartozók, de vannak házasok (viszonylag kis számban) és még kisebb számban özvegyek.

házas	nőtlen/hajadon	özvegy
10%	80,4%	9,6%

A csoport átlagéletkora 37,5 év, amely jóval magasabb, mint a félig képzetteké. A képzetlenek mintegy ötöde érkezett Magyarország határain kívülről, míg ez az arány a félig képzetteknél jóval nagyobb (majdnem 50%). Az ország területéről érkezettek közül legtöbben Szepes, Sáros, Árva és Liptó vármegyékből érkeztek (de a „listavezető” Szepes küldte a legtöbb napszámost Pestre).

A félig képzettek kategóriájáról összességében elmondható, hogy három kivételtől eltekintve mind nőtlen. A legnagyobb felekezetet a katolikusoké, a második legnagyobb az evangélikusoké, őket követik a reformátusok, majd az izraeliták. Összességükben fiatalok (a csoport átlagéletkora 24 év). Igen sokan jöttek Magyarország határain kívülről, a legtöbben Csehországból. A szakmák szerinti megoszlást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a cipészek „vezetnek”, őket követik az asztalosok, a szabók és a lakatosok. (Természetesen mindenféle szakmából vannak képviselők, de ennek a négynek a képviselői találhatók a legnagyobb számban a betegkönyvben).

Összegezve az 1853. évi adatokat, kiderül, hogy felekezeti szempontból az adatok hasonlóak a századvégi országos átlaghoz. A római katolikusok többen vannak,

a kálvinisták jóval kevesebben, míg az evangélikusok is felülreprezentáltak az országos átlaghoz képest. Az izraeliták számaránya megfelel az országos átlagnak, míg a görög katolikusok és ortodoxok jóval kevesebben vannak.

	Országos átlag 1890	Forrás 1853
római katolikus	47,8%	78,6%
evangélikus	7,8%	9,7%
református	14,6%	4,6%
héber	4,7%	4,1%
görög katolikus	11%	2,8%
ortodox	13,6%	0,2%

A katolikusok, illetve az evangélikusok felülreprezentáltságára az adhat választ, hogy a vándorok elsősorban Észak-Magyarországról érkeztek, ahol a katolikus és az evangélikus felekezetek dominálnak, illetve a külföldről bevándorlók alapvetően katolikus országokból jöttek. A nemek aránya majdnem megegyezik, 58% férfi és 42% nő. Az eltérés magyarázata a migrációs szakirodalomban az a közismert tény, hogy a férfiak „mobilabbak”, mint a nők. Ugyan a szakképzetlenek között a nők aránya közelíti a férfiakét, de ez a tény csak azt látszik megerősíteni, hogy a férfiak aránya azon bevándorlók (a félig képzettek) között magasabb, akik szakmát tanulni igyekeztek a városba. Az, hogy az egyedülállók aránya ennyire felülmúlja a házasokét, szintén magyarázható azzal, hogy ők könnyebben indultak vándorútra, mint a családjosok. A kórházba is inkább azok kerültek, akiket nem tudott ápolni a családjuk. Az életkor szerinti megoszlás vizsgálatakor 5 nagy csoportba osztottam a felvetteket.

életkor (év)	%
0–14	3%
15–28	53%
29–42	27%
43–64	14%
65–	3%

Az adatok alapján látható, hogy a legnépesebb korosztály a fiataloké, őket követi a meglettebb korosztály, és arányosan az igen fiatalokból, illetve az öregekből van a legkevesebb. A legnagyobb korcsoport megfelel a legények és a cselédek átlagos életkorának. A legtöbb vándor tehát igen fiatalon indult neki az országútnak. A külföldről jöttek száma mintegy 25,8%-a a csoportnak, és ezek 70%-a képzett munkás vagy mester volt. A csoportot Csehország vezeti, majd Lengyelország (az írnok a Lengyelország megnevezést használja, de az orosz területeket értik alatta) és Morvaország követi, de a többséget az ország határain belülről érkező vándorok adják. A legtöbben Szepes, majd Pest, Sáros, Árva, Pozsony és Turóc megyékből érkeztek. A Felvidék, illetve a Budapestet magában foglaló megye vezeti tehát a listát.

Érdekes összehasonlítani az adatokat egy évvel későbből, 1854–55-ből⁹. Tormay pesti népszámlálása alapján a nemek megoszlása a városban erős eltérést mutat a betegkönyv (összes) adataitól.

		Forrás 1853	Tormay
Nemek	férfi	58%	68%
	nő	42%	32%
Vallás	római katolikus	78,6%	69%
	evangélikus	9,7%	6%
	református	4,6%	19,5%
	izraelita	4,1%	5%
	görög katolikus	0,2%	0,2%
	ortodox	2,8%	0,3%
Családi állapot	nem házas	60%	76%
	házas	12%	32%
	özvegy	12%	6,6%
	elvált	–	1%

A nemek megoszlása némi eltérést mutat adataimtól, nagyobb az eltérés a férfiak és nők százalékos aránya között. A felekezetek közül forrásomban a pesti átlaghoz képest a katolikus, ortodox és evangélikus lakosság felülreprezentált, a zsidó lakosság mélyen alulreprezentált, míg a református és görög katolikus felekezetek

9 Tormay K.: A népesség... i. m.

képviselői nagyjából a pesti átlagnak megfelelően vannak jelen. Valószínűleg a zsidó hitközség maga gondoskodott a betegek ellátásáról, csak a legelesettebbek kerültek be a városi kórházba; a felekezet még törvényesen bevett vallás sem volt ebben az időben, így az ilyen vallású egyének talán még mindig kívül estek bizonyos olyan szolgáltatások körén, mint például a kórházi ellátás.

A családi állapot kategóriájában forrásomból hiányzik az elváltak csoportja. Egyetleneg példát sem találtam arra, hogy valaki elváltként minősítse magát, és a későbbi 1870. évi forrásban sem szerepelt ilyen személy. (Talán dehonesztálónak érezték volna magukat elváltnak vallani?) A nem házasok a városi arányokhoz képest kevesebben vannak, és a házasok aránya is felülmúlja a forrásbelit. Viszont az özvegyek jóval nagyobb arányban szerepelnek a forrásban. Ez az adat is mutatja, hogy nagyszámú özvegy (főleg nő) kényszerült munkát vállalni szülőhelyétől távolabb, tehát ez a kategória viszonylag mobil, a vándorlás újraházasodási és megélhetési lehetőségeket kínál számukra. Az is kiderül, hogy a nők számára kevesebb a lehetőség, hogy szülőhelyükön találjanak megélhetést, kiszolgáltatottabak, jobban rá vannak kényszerítve, hogy máshol keressék meg a kenyérrevalót.

A statisztika közöl foglalkozási összetételt, amely szerint Pest felnőtt lakosságának 20%-át adják az iparral foglalkozók (köztük a vizsgált betegkönyv legényei és mesterei), illetve 27%-át a személyes szolgák, közöttük kell keresni a forrásbeli cselédeket.

A külföldi bevándorlók közül a legtöbben Csehországból jöttek Pestre, és adataim szerint is „Csehonból” érkezett a legtöbb bevándorló. Őket követik a forrásban igen magasan reprezentált lengyel, morva és osztrák vándorok. A népszámlálás szerint Ausztria, Morvaország és Lengyelország a sorrend. (Az országok ugyanazok, csak a sorrend más). Ez azt valószínűsíti, hogy a közeli Ausztriából inkább képzettebb munkaerő érkezett, bár szinte az összes külföldi vándor a betegkönyvben valamiféle képzettséggel rendelkezik.

A pesti összlakosság 37%-a Pesten, míg 48%-a Magyarország területén született. Igen magas a Pest megyéből betelepültek aránya, 26% — forrásomban ez a második legnagyobb kibocsátó megye, de míg az összlakosságon belül ők vezetik a listát, forrásomban Szepes vármegye adta a legtöbb vándort.

Némileg későbbi, 1857. évi adatok az egész országra vonatkozólag hasonló képet mutatnak: „A legtöbb távollevő honost a pozsonyi kerületből jegyezték fel, Trencsén, Liptó, Árva stb. megyékből... E vándormunkássággal kapcsolatban általában azt állapíthatjuk meg, hogy inkább a felvidéki megyék népessége látszik áramlani az ország középső és déli részei felé.”¹⁰

2. Az 1870. év elemzése

Az 1870. évben a különböző napszámos csoportok összehasonlításával megfigyelhetjük, hogy legtöbben a nem házas férfi napszámosok vannak. A nőknél a magányosok (hajadon, özvegy) csoportja a legnagyobb.

A csoportok átlagéletkorát összehasonlítva megfigyelhető, hogy a hajadon nők idősebbek, mint a legények, az özvegy nők valamivel fiatalabbak, mint az özvegy férfiak. A házas nők átlagéletkora 7 évvel alacsonyabb, mint a házas férfiaké.

	férfi			nő		
	házas	nem házas	özvegy	házas	nem házas	özvegy
átlagéletkor (év)	44	27	56	36	30	52
mióta van Pesten (év)	21	10	–	19	–	25

Érdekes, hogy szinte minden csoportban igen magas a Pesten eltöltött évek átlaga. Az apák foglalkozását (hiszen ekkor már erre is van adat) tekintve fontos, hogy igen magas a napszámos apák vagy férjek aránya. Általában a betegek felénél — ahol nincs ismeretlen foglalkozású apa, férj — ott ezt adják meg foglalkozásként. Levonható tehát az a következtetés, hogy a még napszámosnak nevezett munkaerőnél (amelyből majd a szakképzetlen vagy alacsonyan képzett ipari proletariátus fog kialakulni) már megfigyelhető a foglalkozások öröklődése. A napszámos apa gyermekei szintén napszámosok lesznek, és társukat is ebből a társadalmi rétegből választják. A kitörés pedig egyre nehezebbnek látszik ebből az életformából.

A származáshelyi adatok alapján két csoport különíthető el. Az első a külföldieké, akik Lengyelországból, Morva- és Csehországból jöttek. A második a magyarországi megyékből jött, a sorrend Komárom, Liptó, Turóc, Bars, Heves és Győr. Egyre nő a Pesten vagy Pest megyei faluban születettek aránya.

A cselédek között a nem házasok dominálnak, az özvegyek és házasok száma elenyésző.

A képzetlen munkaerő csoportjában (napszámosok és cselédek együttvéve) a többség nő. A nemek aránya meglepő, mert az eltérés igen kicsi a nők javára, vagyis

10 Rácz I.: i. m. 438–439. p.

a napszámos csoporton belül magas a férfiak aránya. A félig képzett munkaerő minden tagja férfi.

		képzetlen	félig képzett
Nemek	férfi	45,9%	100%
	nő	54,1%	–
Vallás	római katolikus	85%	81,6%
	evangélikus	6%	8,3%
	izraelita	5%	6,8%
	református	4%	3,3%
	görög katolikus	0,6%	–
	ortodox	1%	–
Családi állapot	házas	18,4%	13%
	nem házas	68%	87%
	özvegy	13,6%	–
Átlagéletkor		32 év	26 év
Születési hely	Budapest	13%	25%
	Pest megye	40%	–

A felekezetek arányát tekintve még mindig a római katolikusok vannak a legtöbben. A félig képzettek között nem találtam görög katolikusot vagy ortodoxot. Bár a képzetlen munkaerő átlagéletkora magasabb, mint az inasoké, legényeké, az életkorok közötti ingadozás is sokkal nagyobb (a legfiatalabb 9, a legidősebb 99 éves). Családi állapot szerint az egyedülállók vannak nagy többségben. A félig képzettek többsége életkora és státusza miatt van legénysorban. A születési hely viszonylatában nagy az eltérés. Úgy tűnik, a képzetlenebbek kisebb távolságról jöttek (ők ún. rövidtávú vándorok voltak — *short distance migrants*), mint az inasok, legények. A külföldről jövőknél a Habsburg tartományok, „vezetnek”, elsőnek Morvaország, majd Csehország és harmadikként Ausztria. A hazai megyékből érkezők pedig elsőnek Fejér, másodikként Komárom, harmadikként Liptó vármegyékből jöttek, a negyedik helyen Bars, az ötödiken pedig Árva vármegye áll. A „mióta van Pesten” kérdésre a legényeknél alig, a napszámosok és cselédek esetében nagyobb számban találunk válaszokat. Az átlagosan Pesten eltöltött idő 20 év, ami fél emberöltőnek felel meg. Ez annál is érdekesebb, mert általában szívesebben tüntették fel a Pesten tartózkodás idejét, ha az nem haladta meg a 10 évet, vagyis a beteg semmiképpen nem számított pesti lakosnak. Vajon miért jegyezték fel a 30-40 éve

itt lakó idős embernél a fővárosban való tartózkodás időtartamát? Valószínűleg azért, hogy megkapják a fővárostól a nekik járó szociális juttatásokat, melyet különben illetőségi községük fizetett volna.

Az apák szakmáját tekintve érdekes, hogy míg a képzetlen munkaerőnél az apák több mint fele napszámos, ez az arány a félig képzetteknel csak egyharmad. Úgy tűnik, az iparosok igyekeztek fiaikból mesterembereket nevelni.

Az 1870. év november havában felvett betegek nemek szerinti összetétele a következőképpen alakult: 61% férfi és 39% nő, nőni látszik az eltolódás a férfiak javára. A legnagyobb arányban jelenlevő felekezet a katolikusoké, őket követik az izraeliták, evangélikusok, reformátusok, görög katolikusok, majd az ortodoxok. Az összes beteg 82,8%-a magányos, nem házasságban vagy özvegy. 27,8%-uk született Pesten vagy Pest megyében, a többiek máshonnan vándoroltak ide.

3. A két év összehasonlítása

A két év részletes elemzése után fontos, hogy megfigyeljük a kettő összehasonlítását. Milyen változások történtek, milyen tendenciák indultak el és mik voltak azok, amik eltűntek?

Először a képzetlen munkaerő szempontjából vizsgáljuk a változásokat.

		1853	1870
Nemek	férfi	39,2%	45,95%
	nő	60,8%	54,1
Vallás	római katolikus	79%	85%
	evangélikus	7,4%	6%
	izraelita	4,5%	5%
	református	3,8%	4%
	görög katolikus	0,4%	0,6%
	ortodox	4,1%	1
Családi állapot	házasságban	15%	18,4%
	nem házasságban	70%	68%
	özvegy	15%	13,6
Átlagéletkor		37 év	32 év
Születési hely	Budapest	4,9%	13%
	Pest megye	16%	40%

A nemek arányában is felfedezhetünk némi változást, amely jelzi, hogy egyre több férfi tűnik fel képzetlen napszámosként a nagyvárosban. Jelzi ez a változás azt a köztes időszakot is, mikor a hazai céhesipar teljes felbomlásával már eltűnnek az inasok és legények, de a képzett szakmunkások rétege még csak kis számban van jelen, és a rengeteg képzetlen cseléd mellett egyre nagyobb lesz a képzetlen férfi napszámosok tömege.

Felekezetek szempontjából azt a változást tapasztalhatjuk, hogy a római katolikusok, az izraeliták, a reformátusok és a görög katolikusok aránya valamennyit nőtt, míg az evangélikusoké és az ortodoxoké jelentősen csökkent. Ha ezt az 1870. évi adatot összevetjük egy 1881–91 között Pesten végzett felméréssel, érdekes változásokat figyelhetünk meg.¹¹ (Pesten a különböző felekezetek bevándorlással történő növekedése a következő volt: római katolikusok aránya 26,79%, evangélikusok 38,65%, izraeliták 31,94%, görög katolikusok 47,8%, egyéb 41,7%. Ez jelentős eltérés az általam vizsgált mintákhoz képest.)

A tendencia nem változik 1853-hoz képest. Legtöbb a katolikus, majd az evangélikus vallású vándor, őket az izraeliták, reformátusok, görög katolikusok és végül az ortodox vallásúak követik. Utóbbi kettő sorrendje megcserélődik 1870-re.

A családi állapot kategóriában kicsivel csökken 1870-re az özvegyek és nem házasok, tehát az egyedülállók aránya, de ezek a változások nem számottevőek.

Az átlagéletkor csökkenését azzal is lehet magyarázni, hogy több volt az újszülött a mintában — Semmelweis kórházában vagyunk — talán egyre több nő meri vállalni a kórházban való szülés kockázatát.

A születési hely esetében 1853-ban Morvaország vezet, és ezt követi Lengyelország és Csehország, 1870-re viszont Csehország, Ausztria és Lengyelország lesz a sorrend. Mindenesetre Magyarországhoz közeli államok küldik a vándorokat a fővárosba. A budapesti, illetve a Pest megyei születésűek aránya ugrásszerűen megnő. A tendencia tehát az, hogy nő a helyi és környékbeliek száma a napszámosok és cselédek között, akik egyelőre még nem gondolnak a családalapításra. A képzetlen munkaerő vándorlási mintái megváltoznak. A hosszú távú migrációt felváltani látszik a rövid távú. Ezt megerősíti az is, hogy a magyarországi megyék közül 1853-ban Szepes, Sáros és Liptó volt a sorrend, ez 1870-re Fejér, Komárom, Liptó sorrendre változott. Úgy tűnik, a Felvidék még mindig sok embert küld a fővárosba, de a vezető helyet a közelebbi megyék vették át a távolabbi felső-ma-

11 *Thirring Gusztáv*: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. [Bp.] 1893. /Kiny. a Fővárosi Statisztikai Havi füzetek 1893. évi 246. sz.-ból/ (a továbbiakban *Thirring G.*: A bevándorlás hatása) 16. p.

gyarországiaktól. Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a XVIII. századi, ipari forradalmát kiteljesítő Angliában is.¹²

A félig képzett munkaerő esetében is több változás figyelhető meg.

		1853	1870
Vallás	római katolikus	76,4%	81,6%
	evangélikus	14,1%	8,3%
	református	6,2%	3,3%
	izraelita	2,4%	6,8%
Átlagéletkor		24 év	26 év
Pest megyei születésűek		12%	25%

Felekezeti megoszlás szempontjából nő a katolikusok és izraeliták, csökken az evangélikusok és reformátusok aránya. Az egyedülállók aránya még mindig igen magas, de 9 házaspárt találtam, szemben az 1853. évi 2 házaspárral. A pestiek aránya növekszik. 1853-ban legtöbben Pest megyéből érkeztek, 1870-re rendkívül szórt a születési hely. A külföldről jövőknél Csehországot Morvaország váltja fel.

Összességében a változások a következők: Az eltelt 17 év változtatott ugyan a migrációs mintákon, de ezek a változások viszonylag csekélyek. A nemek aránya nem, a felekezeti megoszlás csak kis mértékben változott. (Nőtt a reformátusok, izraeliták, csökkent az evangélikusok aránya.) Valamivel kevesebb a magányos ember, és növekszik a házások aránya. Talán arra utal ez, hogy csökkentek a családalapítási lehetőségek a magányosok számára, a nagyvárosba való vándorlás már nem tűnik vonzó párkeresési alkalomnak. Lehetséges, hogy a megélhetési lehetőségek csökkenése miatt indult el Pestre kevesebb fiatal. A kibocsátó megyék is változnak, a felvidéki megyéket megelőzik a Pest környékiek, de az első hét kibocsátó vármegyében mindkét évben szerepel Árva, Liptó, Pest, Pozsony és Szepes vármegye. Nemcsak az északi területről, hanem a nyugati, iparosodottabb vidékekről is érkeznek bevándorlók. A paraszti kisbirtok elaprózódása, a szeniorátus az öröklési rendben mind az elvándorlásra predesztinálja a nyugati országgrész fiataljait. A migrációs minták megváltozása azonban nem velejárója a nemek arányában történő változásnak. Ravenstein tétele szerint a nők a rövid, míg a férfiak a hosszú távú

12 Clark, Peter: Migration in England during the late seventeenth and early eighteenth centuries. In: Migration and Society. 213–252. p.

migrációs mintákat követik, de forrásomban a nemek aránya a minták változása ellenére közel változatlan marad (illetve a férfiak aránya nő).

4. Következtetések

Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből? Ha azt kívánjuk tudni, hogy az ország mely vidékein érvényesült leginkább a főváros vonzó hatása, láthatjuk, hogy egyértelműen a Felvidékre, az észak-nyugati területekre, illetve saját megyéjére, melynek központja volt. De nemcsak a képzetlen munkaerő vándorlásában érvényesült ez a tendencia, hanem a Pestre történő migráció egészével foglalkozó szakemberek is erre a következtetésre jutottak. Thirring Gusztáv, a kiváló statisztikus a következő következtetéseket vonja le az 1881-ben megejtett népszámlálásból: „... a legsűrűbb bevándorlás öve keletről határozottan elhúzódva a fővárost nyugot felől keríti... és Árva, Liptó és Szepes megyén keresztül a galíciai északi határig nyúlik el. ... A Felvidék szegényebb sorsú napszámosai hamarabb lettek rákényszerítve a vándorlásra, mint az alföldi földművelő parasztság. ... nő azon elemek száma, akik csak idejig-óráig akarnak a fővárosban maradni, meg sem szereve az illetőséget.”¹³

Az 1881. évi adatok tökéletes előzményei az általam vizsgált forrásokból leszűrhető tanulságok, jelezve, hogy a tendencia korán kezdődött, és a század 80-as éveiben még mindig meghatározó. És hogy a vándorlás alanyai igazán az általam vizsgált tömegek, azt épp Thirring írja 1901-ben kiadott munkájában: „A belső vándorlásban résztvevő néptömegek nagyrészt cselédekből, napszámosokból, iparossegédekből és ipari munkásokból állanak.”¹⁴

1870-ben az apák 24%-a volt napszámos. Ez mutatja a szakirodalomban is meg erősített tény, hogy a városba költözők 80-90%-a a paraszti társadalomból került ki. „A legtöbben gyárakban helyezkedtek el, elsősorban napszámos és idénymunkásként alkalmazták őket ... a nők nagyobb része házicselédnek szegődött.”¹⁵ A bevándorlók pedig elsősorban a külvárosok népességét duzzasztották fel. 1870-ben a Pesten született betegek 98%-a a Ferenc-, József- vagy Terézvárosban lakott. (1853-ban még nincs pontos cím).

13 Thirring G.: A bevándorlás hatása. 10., 11., 18. p.

14 Thirring Gusztáv: Vándorlások. Bp., 1901. (Klny. A Közgazdasági lexikonból) 21. p.

15 Rác L.: i. m. 445. p.

Végül megvizsgálom, milyen migrációs mintákat követtek vándoraim, és mennyiben érvényesek rájuk Ravenstein 1880-ban felállított (és azóta alaptételként kezelt) migrációs törvényei.

A Clark és Souden által felállított négy típus mindegyike megtalálható a beteg-könyvekben. Helyi vándoroknak tekinthetjük a Pest megyéből érkezőket, akik a megye legnagyobb városában próbálnak szerencsét. A karrier-migránsok azok a legények és inasok, akik szakmai képzésük részeként indultak a fővárosba. A visszatérő vándorok a cseléd lányok, akik kelengyékük megszerzése érdekében indultak a városba munkát vállalni, és a sikeres férjhezmenetel reményében tértek vissza szülőfalujukba. A láncszerű vándorlás azoké, akik rokonaik hívására érkeztek a városba. Ők tetten érhetők azokban a rovatokban, mikor az állandó lakcímnél a testvér, sógor stb. neve szerepel a rovatban. Természetesen nincsenek tiszta típusok, minden egyes személynél többféle ok játszhatott közre a Pestre költözésben, és egy személy többféle típusba is besorolható.

Ravensteinnek a fővárosra is alkalmazható migrációs törvényei a következők:¹⁶

1. A vándorok többsége kis távolságokat tesz meg. Esetünkben a vándorok az ország méretéhez képest tettek meg kis távolságot, a külföldiek aránya viszonylag kicsi.

2. A vándorlási folyamat lépésről lépésre történik, azokat a helyeket töltik fel a bevándorlók, melyeket a kivándorlók hagynak el.

3. Minden vándorlási folyamat egy azonos idejű, de ellentétes irányú folyamatot hoz létre.

4. A hosszú távú migráció a nagyvárosok felé irányul. A külföldről jött betegek a példák erre.

5. A városi születésűek kevésbé hajlamosak a vándorlásra, mint a falusiak. A betegek nagy része különböző falvakból származott, csekély a városokból indulók aránya.

6. A nők inkább rövid, a férfiak hosszabb távra vándorolnak. A külföldről érkezettek között valóban több volt a férfi, de az ország területét megyénkénti bontásban vizsgálva a nemek aránya azonos volt a távolabbi megyéknél is.

7. A legtöbb vándor felnőtt. Igen fiatalok azonban a legények, inasok esetében pedig inkább kamaszkorú fiúk.

8. Nagy városok inkább bevándorlással növekszenek, mint természetes szaporulattal. Budapest esetében különösen igaz ez a kijelentés.

16 Clark, Peter–Souden, David: Introduction. In: Migration and Society. 19. p.

9. A vándorlás a gazdaság és közlekedés fejlődésével azonos arányban nő. A XIX. századi Budapesten az urbanizáció velejárója a növekvő bevándorlás.

10. A vándorlási folyamat nagy része mezőgazdasági területekről a nagyvárosok felé tart. Esetünkben nem az ország legnagyobb mezőgazdasági vidékéről, az Alföldről jöttek a legtöbben, de ez azzal magyarázható, hogy ott ebben a korban még képesek helyben fenntartani magukat a különben nincstelen, potenciális vándorok.

11. A migrációs folyamat fő okai gazdaságiak. A Pestre igyekvők anyagi boldogulásukat keresik a fővárosban. Az is igaz, hogy a valószínűleg szabadabb, kevésbé kötött városi életmód is vonzó tényező lehetett a falu zárt, merev szabályokkal körülvett világában. Ugyanakor a magány és a valódi közösség hiánya visszatartó tényezőként működhetett.

Vizsgálatomból kiderül, hogy elsősorban magányos (nőtlen, hajadon, özvegy), többségében fiatal ember érkezett a fővárosba. Közkórházba kerülésük azt bizonyítja, hogy nem sikerült gyökeret cseszteniük a fővárosban. Nincs családjuk, aki ellássa, ápolja őket, kórházi betegellátásra szorulnak. A főváros társadalma nem képes befogadni ezt a rengeteg embert, struktúrája bezárul, megmerevedik. Az újonnan érkezőknek csak peremhelyeket képes biztosítani (mint a napszámos létből kialakuló ipari proletariátus), ahonnan szinte lehetetlen a kitörés és a társadalmi hierarchia magasabb lépcsőire való feljutás.

Vizsgálatom természetesen nem lehet teljes, hiszen az egész kérdéskörből csak egy kis szeletet ragadtam ki, mégis kiindulópontja lehet egy teljes átfogó munkának, illetve más megközelítésből alátámasztja, kiegészíti a kortárs írók és a témával foglalkozó (sajnos igen csekély számú) szakirodalom megállapításait. Nem lezárt egész tehát, hanem folytatható, kibővíthető. Egy új kihívásokat nyújtó anyag egy szempontból történő vizsgálata.¹⁷

17 A dolgozat elkészítéséhez felhasznált, részletesen nem idézett további szakirodalom: Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Bp., 1983.; III. Nemzetközi Kézműipari Szimpózium. Veszprém, 1986.; Vörös Károly: *Egy világváros születése*. Bp., 1973.; Clifford, John Jansen: *Reading the Sociology of Migration*. Oxford, 1966.; Morill, R. L.: *Migration and the Spread and Growth Urban Settlement*. Sweden, 1956.; *Population, Labour and Migration in 19th and 20th Century Germany*. Ed.: Klaus J. Bade. Leamington Spa, 1986.; Weber, Adna Ferrin: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*. New York, 1963.

Tartalom

Tanulmányok

Miskei Antal:

A budai szandzsák hászvárosainak társadalmi
és népesedési viszonyai a XVI. század második felében 257

Közlemények

Erdélyi Gabriella:

Hieronim Łaski konstantinápolyi jelentése
egy Ferdinánd-párti főúr tollán.
Megjegyzések a sztambuli tárgyalások
(1527–1528) történetéhez 311

Műhely — Demográfia

Bácskai Vera:

„Karrier-migránsok”.
A pesti és budai kézművesinasok összetétele 335

Polyák Andrea:

A szakképzetlen munkaerő bevándorlása Pestre
a XIX. század második felében 359

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókat és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóirateikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -től -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.